

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ
(ХРЕСТОМАТІЯ: ФРАГМЕНТИ З ТВОРІВ ПРОВІДНИХ
ФІЛОСОФІВ І ВЧЕНИХ)**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
для підготовки Докторів філософії «Doctor of Philosophy» (PhD)

**ПЕРЕКЛАД З ОРИГІНАЛЬНИХ ТЕКСТІВ
Д.Ф.Н., ПРОФ. ЖАДЬКА В.А.**

**Запоріжжя
2018**

УДК 141.319.8(076.6)
Ф 54

*Навчально-методичний посібник рекомендований до видання
Центральною методичною радою Запорізького державного медичного університету
(протокол № _____ від _____ 2018 р.)*

Укладач:

В.А. Жадько, д.філос.н., професор, професор кафедри суспільних дисциплін.

Рецензенти:

В.Г. Воронкова, професор, доктор філософських наук, завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами Запорізької державної інженерної академії.

О.Д. Турган, професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри культурології та українознавства Запорізького державного медичного університету.

Ф54 **Філософська антропологія** (хрестоматія: фрагменти з творів провідних філософів і вчених) : навч.-метод. посіб. для підготовки Докторів філософії «Doctor of Philosophy» (PhD) / уклад. В. А. Жадько ; пер. з ориг. текстів В. А. Жадька. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2018. – 57 с. – 4,55 д.а.

У «хрестоматії» подані фрагменти з філософських праць класиків сучасної філософської антропології: К. Лоренца, Е. Морена, філософа й генетика В.П. Ефроїмсона. Для аспірантів і здобувачів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, які готуються до заліку з курсу «Філософія науки. Етика та методологія наукового дослідження».

З М І С Т

Передмова	4
К. Лоренц. Агресія (так зване Зло).....	6
К. Лоренц. Вісім смертних гріхів цивілізованого людства	11
Е. Морен. Втрачена парадигма: природа людини	13
В.П. Ефроїмсон. Генетика етики й естетики	34
Післямова	56

ПЕРЕДМОВА

Згідно Закону України «Про вищу освіту» всі науковці з різних галузей знань, які захищають кандидатську дисертацію, отримують науковий ступінь статус докторів філософії. Це давня європейська традиція, зумовлена самою логікою історії пізнання. Загальним слововжитком наукового чи викладацького середовища є оцінка філософії як «матері наук».

Що цілком вірно. Але постає питання: «Чи всі, в даному разі вітчизняні, бо для цивілізованого світу це аксіома, науковці свідомі того, в чому саме її материнство?». Думається, що далеко не всі. Звідси й не завжди виправдані сумніви в її доцільності та намагання адміністративно обмежити обсяг знайомства з історією пізнавально-дослідницького розвитку філософського знання як знання про саму природу мислення, піднятого від звичних, досить часто суб'єктивних і багато в чому хибних через дію «вірусів», якими є «ідоли» – роду, площі, печери, театру – свідомості, суджень до їх поспішного узагальнення в якості безумовних умовиводів до рівня формування свідомості людини засобами **понять**. Адже саме **понятійне** мислення, абстрагуючись від безпосередніх образів сприйняття, здатне знайти *спільну, загальну, об'єктивну, внутрішню, сутнісну, незмінно повторювану основу* Буття, спрямувавши при цьому розвиток самого суспільства шляхом взаємодії як між людьми й народами, так і Природою. Тому що всі виділені курсивом ознаки суть властивості Закону, Розуму.

Взаємодія, якщо брати її в людському вимірі, це те, що має назву комунікації. На рівні суб'єктів історії, якими є людські спільноти (народи та їх об'єднання), тільки усвідомлення об'єктивної сутності Буття, його існування/екзистенції в якості Закону, якості Розуму, якості Абсолюту, для бажаючих – в якості Бога (це **поняття** означає освячення Закону, Розуму, Абсолюту, а не якоїсь окремої сутності чи істоти), здатне утвердити екологічну гармонію. У зв'язку з цим хочеться навести визначення комунізму, наведене К. Марксом, саме як такого – екологічного – стану в розвитку людства, а не того, який намагались побудувати псевдо-марксистки, від яких він відрікався ще за свого життя.

Отже: *«Комунізм як позитивне скасування приватної власності – цього самовідчуження людини – і в силу цього як справжнє присвоєння людської сутності людиною і для людини; а тому як повне, таке, що відбувається свідомим (підкреслено мною – В.Ж.) чином та зі збереженням всього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини *суспільної*, тобто людяної. Такий комунізм, як завершений натуралізм, = гуманізму, а як завершений гуманізм, = натуралізму; він є *дійсне* вирішення протиріччя між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє вирішення суперечки між існуванням і сутністю, між упредметненням і самоствердженням, між свободою й необхідністю, між індивідом і родом. Він – загадка історії, і він знає, що він є її вирішення»* [1, с.116].

Тут не місце для аналізу даного фрагменту, оскільки це спеціальна тема. Відзначу лише, що всі, хто бажає розібратись у цьому визначенні **на рівні поняття**, а не партійно-популістичного гасла, тобто – об'єктивно, мали б вивчити теорію К. Маркса про сутність комунізму, включно з тим, як саме він розумів приватну власність та її скасування. Звичайно, не декретами, а усвідомленням її сутності і значення на певному етапі розвитку людства. Додам лише наступне його твердження: «Комунізм є позиція як заперечення заперечення, тому він є *дійсним*, для найближчого етапу історичного розвитку необхідним моментом емансипації й зворотного відвоювання людини. *Комунізм* є необхідна форма й енергетичний принцип (курсив і підкреслення моє – В.Ж.) найближчого майбутнього, але як такий не є ціль

людського розвитку, форма людського суспільства» [1, с.127]. Енергетичний в сенсі діяльний і дієвий тому, що відображає об'єктивну логіку розвитку протилежностей. Якими є людське суспільство і природне довкілля.

Яке це має значення для даного видання?

Безпосереднє. Людство постало перед серйозною екологічною проблемою. Тобто, йому загрожує не раціональне самоствердження, а, навпаки, ірраціональне самознищення. Не випадково, що представники сучасної філософської антропології, в даному разі видатний французький філософ, у свій час директор Міждисциплінарного центру Школи вищих досліджень у соціальних науках, Едгар Морен, визначив людину в якості *розумного безумця* – ***homo sapiens est homo demens***. Крім того, він свою методологію дослідження природи людини ґрунтував на філософських засадах Гегеля, Маркса і Фрейда.

Переконаний, що матеріали, представлені у працях Конрада Лоренца, який є Лауреатом Нобелівської премії в галузі, віднесений до медицини, а саме – етології; Едгара Морена та класика радянської генетики, переслідуваного партійними невігласами з науковими ступенями, Володимира Павловича Ефроїмсона допоможуть, з одного боку, науковцям медичного університету ознайомитись з їх змістом, з другого, зблизити співпрацю науковців гуманітарного профілю з професорсько-викладацьким складом природознавчих дисциплін. Адже очевидно, що належної синергії немає.

Загалом же дане видання має своїм адресатом в першу чергу аспірантів, які є претендентами на статус докторів філософії з медицини, фармації, біології, хімії і т. п.

1. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. / К. Маркс. – В кн.: К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. Т.42. – С.41-174. – М., Политиздат, 1974.

Навчально-методичний посібник побудований наступним чином.

1. Спочатку дається оригінальний текст певного мислителя.

2. Після закінчення певного фрагменту до нього пропонуються певні методи аналізу у вигляді: а) запитань, які поглиблюють розуміння тексту; б) певні творчі завдання, метою яких є написання коротких тез із долученням до їх змісту власних авторських міркувань; в) логічні завдання на предмет підведення використаних понять під ті чи інші категорії філософії; г) фіксація певних сумнівних аспектів, які виникають при ознайомленні з текстами запропонованих авторів, адже у кожного претендента на здобуття наукового ступеня вже існують деякі усталені уявлення, що не завжди збігаються із позиціями безумовних авторитетів у науці; д) підведення під певні положення текстів матеріального базису, яким є людина як психофізіологічна істота. Нарешті, пропозиція до здобувачів написати свої міркування щодо впливу даних текстів на світоглядні, методологічні, ціннісні установки. Тобто, має бути певне філософське есе, яке може підтвердити статус здобувача як доктора філософії.

К. ЛОРЕНЦ. АГРЕСІЯ (так зване ЗЛО)

Примітка. Всі наведені витримки взяті та перекладені українською мовою з видання: К. Лоренц. Агрессия (так называемое Зло). – «Вопросы философии», №3. – 1992. – С.5-38.

«Дослідники – воістину – зовсім не винні в тому, що люди відмовляються від самопізнання. Коли Джордано Бруно сказав їм, що вони разом із планетою – це всього лише пилінка серед незчисленної кількості інших пилових хмар, вони спалили його. Коли Чарльз Дарвін відкрив, що вони одного кореня із тваринами, вони б із задоволенням прикінчили і його; спроб закрити йому рот було більш ніж достатньо. Коли Зигмунд Фрейд спробував проаналізувати мотиви соціальної поведінки людини і пояснити її причинність, – хоча і з суб'єктивної психологічної точки зору, але цілком науково в сенсі методики й постановки проблем, – його звинуватили в нігілізмі, у сліпому матеріалізмі і навіть у порнографічних схильностях» [с.9-10].

«Невмолимі закони образного сприйняття не дозволяють нам бачити у мавпі – особливо в шимпанзе – просто тварину, як всі інші, а примушують роздивитись у її фізіономії людське обличчя» [с.8].

Самопізнанням заважає «емоційна антипатія до визнання того, що наша поведінка підлягає законам природної причинності» [с.8].

Це наслідок ідеалістичної філософії, яка «розділяє світ на дві частини: світ речей, які ідеалістичне мислення вважає в принципі індивідуальними по відношенню до цінностей, і світ людського внутрішнього закону, який один лише заслуговує визнання цінності. Такий поділ чудово виправдовує егоцентризм людини» [с.9].

Як підсумок його досліджень, він зауважує: «Людство протистоять самооцінці всіма засобами, тому воістину доречно призвати його до смиренності – і всерйоз спробувати зруйнувати ці завали чванства на шляху до самопізнання» [с.10]. Для цього потрібно усвідомити, що «дерево життя росте не зверху вниз, а знизу вверх, – це, до Дарвіна, вислизало з уваги людей» [с.10].

«Хто хоче що б то не було залишитись «об'єктивним» натуралістом й уникнути насилля з боку свого суб'єктивного сприйняття, той може спробувати – ясна річ, лише в уяві – знищити по черзі редиску, муху, морську свинку, кішку, собаку і, насамкінець, шимпанзе. Він зрозуміє, як по-різному складно далось би йому вбивство на різних рівнях розвитку життя. Заборони, які б протистояли кожному такому вбивству – хороше мірило тієї різної цінності, яку надають нам форми вищого життя, хочемо ми цього чи ні.

Гасло свободи від оцінок у природознавстві не повинно приводити до переконання, нібито походження видів – цей найвиразніший зі всіх ланок природно пояснюваних подій – не в змозі створювати нові цінності. Виникнення будь-якої вищої форми життя з більш простого пращура означає для нас приріст цінності – це настільки ж очевидна дійсність, як наше власне існування» [с.11].

«Настільки помилкова думка, нібито причинні й цільові взаємозв'язки виключають одна іншу, можна досить наочно показати на прикладі «цариці всіх прикладних наук» – медицини. Ніякий «Сенс Життя», ніякий «Всестворюючий Фактор», жодне найважливіше нездійсненне «Життєве Завдання» не допоможуть нещасному, в якого виникло запалення апендиксі; йому може допомогти молоденький ординатор хірургічної клініки, якщо тільки правильно продіагностує причину розладу. Так що цільовий і причинний розгляд життєвих процесів не тільки не виключають один одного, але взагалі мають сенс лише в сукупності. Якщо б людина не прагнула до цілей, то мало б сенсу її питання про причини; якщо вона не

має поняття про причинні взаємозв'язки, вона безсила спрямувати події до потрібної цілі, як би добре вона її не уявляла» [с.13].

«Уявимо, що якийсь неупереджений етолог сидить на якійсь іншій планеті, скажімо на Марсі, і спостерігає соціальну поведінку людей за допомогою підзорної труби, збільшення якої незначне, щоб можна було впізнати окремих людей і простежити їх індивідуальну поведінку, але цілком достатнє, щоб спостерігати такі крупні події, як переселення народів, битви і т. п. Йому ніколи б не прийшло в голову, що людська поведінка спрямовується розумом чи, тим більше, відповідальною мораллю» [с.16].

Потрібно «примусити себе усвідомити, що соціальна поведінка людей диктується зовсім не тільки розумом і культурною традицією, але як завжди підлягає ще й тим закономірностям, які властиві будь-якій філогенетично сформованій поведінці; а ці закономірності ми достатньо добре пізнали, вивчаючи поведінку тварин» [с.16].

Лоренц із сумом констатує: «Прикметно, що в школі ми вчимося відноситись до людей, що чинили всі ці дикунства (йдеться про диктаторів – Ж.В.), з повагою; навіть шанувати їх як великих мужів. Ми привчені підкорятись так званій політичній мудрості державних керівників і настільки звикли до всіх таких явищ, що більшість із нас не може зрозуміти, настільки глупа, настільки шкідлива для людства історична поведінка *народів* (курсив мій – Ж.В.)» [с.16].

«Із людським суспільством справа полягає майже так же, як і спільнотою щурів, які настільки ж соціальні й миролюбні всередині замкненого клану, але справжні дияволи по відношенню до родича, що не належить до їх власної партії» [с.17].

«У символі Дерева пізнання міститься глибока істина. Знання, що виростало з абстрактного мислення, вигнало людину з раю, в якому вона, бездумно слідуючи своїм інстинктам, могла робити все, що їй заманеться. Породжене цим мисленням запитальне експериментування з довколишнім світом подарувало людині її перші знаряддя: вогонь і камінь, стиснутий у руці. І вона відразу ж використала його для того, щоб убивати й смажити своїх родичів. ...Абстрактне мислення дало людині панування над усім внутривидовим оточенням і тим самим спустило з ланцюга внутривидовий відбір; а ми вже знаємо, до чого це зазвичай призводить. В «послужний список» такого відбору потрібно, мабуть, занести й ту гіпертрофовану агресивність, від якої ми страждаємо й сьогодні. Давши людині словесну мову, абстрактне мислення одарило її можливістю передачі надіндивідуального досвіду, можливістю культурного розвитку; але це потягло за собою настільки різкі зміни в умовах її життя, що пристосувальна здатність її інстинктів зазнала краху.

Можна подумати, що кожен дар, який дістався людині від її мислення, в принципі має бути оплачений якоюсь небезпечною бідой, яка неодмінно йде слідом. На наше щастя, це не так, тому що з абстрактного мислення виростає і та розумна відповідальність людини, на якій тільки й заснована надія справитись з постійно наростаючими небезпеками» [с.17].

«В дійсності можна лише пожалкувати про те, що людина якраз не має «натури хижака». Більше частина небезпек, які їй загрожують, відбувається від того, що по натурі вона порівняно не небезпечно всеїдне створіння; у неї немає природної зброї, що належить її тілу, яким би вона могла вбити крупну тварину. Саме через це у неї немає і тих механізмів безпеки, що виникли в процесі еволюції, які утримують всіх «професійних» хижаків від застосування зброї проти родичів» [с.18].

«Людство знищило б себе вже з допомогою самих перших своїх великих відкриттів, якщо б не один чудовий збіг; можливість відкриттів, винаходів і великий дар відповідальності рівною мірою є плодами однієї й тієї ж суто людської здатності, здатності

задавати питання. Якщо людина не загинула в результаті своїх власних відкриттів – принаймні до цього часу – вона зобов'язана цим здатності поставити перед собою запитання про наслідки своїх вчинків – і відповісти на нього. Цей унікальний дар не приніс людству гарантій проти самознищення» [с.19]. *(Так формується відповідальна мораль).*

«Винайдення зброї потягло за собою панування внутривидового відбору і всі його жахливі прояви» [с.19].

«Ймовірно, що згубний прояв людського агресивного інстинкту, для пояснення якого Зигмунд Фрейд припустив особливий інстинкт смерті, засновані просто-напросто на тому, що внутривидовий відбір у далекій давнині наділив людину певною мірою агресивності, для якої вона не знаходить адекватного виходу в умовах сучасної організації суспільства» [с.19]. *(Пізніше відмовився від цієї думки, тому що інші психоаналітики заперечили наявність такого інстинкту).*

«Крім дії зброї і внутривидового відбору, стрімголовий темп розвитку суспільства – це третє джерело бід, яке людство повинно брати до уваги, користуючись великим благом свого абстрактного мислення» [с.21]. *(Передається знання, засобами якого можна відновити втрачені знаряддя або ж винайти нові).*

«Від народження людина не така вже й погана, вона тільки недостатньо придатна для вимог життя сучасного суспільства» [с.23].

«Вже саме збільшення кількості індивідів, що належать до одного й того ж співтовариства, повинно мати два результати, які порушують рівновагу між найважливішими інстинктами взаємного притягіння й відштовхування. По-перше, для особистих уз шкідливо, коли їх стає надто багато. Старинна мудра поговорка стверджує, що по-справжньому хороших друзів у людини багато не може бути (Епікур закликав «жити непомітно», бо друзі – це насамперед односторонні, яких не може бути багато – Ж.В.). Великий «вибір знайомих», що неодмінно появляється в кожному більш крупному співтоваристві, зменшує міцність кожного окремого зв'язку. По-друге, скупченість множини індивідів на малому просторі призводить до притуплення всіх соціальних реакцій. ...Зростаюча готовність до агресивної поведінки є характерним наслідком скупченості; соціологи-експериментатори це давно вже знають» [с.23].

«Чим далі розвивається цивілізація, тим менш сприятливими є всі передумови для нормальних проявів нашої природної схильності до соціальної поведінки, а вимоги до неї постійно зростають: ми повинні поводитись із нашим «ближнім» як з найкращим другом, хоча, можливо, в житті його не бачили; більше того, за допомогою свого розуму ми можемо чудово усвідомлювати, що зобов'язані любити навіть ворогів наших – природні схильності ніколи б нас до цього не довели...» [с.23].

«Ми всі страждаємо від необхідності пригнічувати свої спонукання; один більше, другий менше – з причини різної вродженої схильності до соціальної поведінки. По доброму, старому психіатричному визначенню, психопат – це людина, яка або страждає від вимог, що ставить перед ним суспільство, або змушує страждати саме суспільство. Так що, у певному сенсі, ми всі психопати, оскільки нав'язане спільним благом відречення від власних спонукань примушує страждати кожного з нас» [с.24].

«Ви тут дякуєте мене за те, за що я не заслуговую щонайменшої вдячності. Потрібно дякувати моїх батьків, моїх предків, які дали мені в спадщину саме такі, а не інші схильності. Але якщо ви запитаете мене, чим я займався все життя і в науці, і у викладанні – я повинен чесно відповісти: я, власне, завжди робив саме те, що надавало мені найбільше задоволення» [с.25]. *(Слова вчителя Лоренца під час нагороди на честь 70-літнього ювілею. Я також*

підпишуть під цим, хоча часто в добу СРСР примушували робити те, до чого не було схильності. Тому я настійливо всі роки роботи в ЗДМУ прошу відкрити соціально-психологічну лабораторію).

«Хто поводить себе соціально вже згідно природної схильності, тому у звичайних обставинах майже не потрібні механізми компенсації, а в разі потреби він володіє потужними моральними резервами» [с.25].

«Тільки відчуття цінності, тільки почуття присвоює знак «плюс» чи «мінус» на наше «категоричне самозапитання» і перетворюють його в імператив або заборону. Так що і той, і інший впливають не з розсуду, а з поривів тієї темряви, в яку наша свідомість не проникає. В цих прошарках, лише побічно доступних людському розуму, успадковане й засвоєне утворюють вищою мірою складну структуру, яка не тільки полягає в найтіснішій спорідненості з такою ж структурою вищих тварин, але і в значній своїй частині попросту ідентична їй. По суті, наша відмінність від тієї лише постільки, оскільки в людини в засвоєне входить культурна традиція. Зі структури цих взаємодій, які відбуваються майже виключно в підсвідомості, виростають спонукання до всіх наших вчинків, в тому числі й до тих, які найсильнішим чином підлягають управлінню нашого самозапитального розуму. Так виникають любов і дружба, всі теплі почуття, поняття краси, прагнення до художньої творчості і до наукового пізнання. Людина, позбавлена від всього, так би мовити, «тваринного», позбавлена підсвідомих устремлінь, людина як чисто розумна істота була б зовсім не ангелом, швидше навпаки!» [с.26].

«Давня китайська мудрість говорить, що не всі люди є у звірах, але всі звірі є в людях. Проте з цього не слідує, що цей №звір в людині№ з самого початку являє собою щось зле й небезпечне, що за можливості треба викорчовувати. Існує одна людська реакція, в якій краще всього проявляється те, настільки необхідною може бути безумовно «тваринна» поведінка, успадкована від антропоїдних прашурів, причому якраз для вчинків, які не тільки вважаються суто людськими й високо моральними, але ф насправді є такими. Ця реакція – так зване натхнення. Вже сама назва, яку створила для нас німецька мова, підкреслює, що людиною оволодіває щось дуже високе, суто людське, а саме – дух. ..В дійсності натхненною людиною оволодіває наш давній друг і недавній ворог – внутрішньовидова агресія у формі древньої і навряд чи сублімованої реакції соціального захисту.

У відповідності з цим натхнення пробуджується з передбачливістю рефлексу у всіх зовнішніх ситуаціях, які вимагають вступу в боротьбу за якісь соціальні цінності, особливо за такі, що освячені культурною традицією. Вони можуть бути представлені конкретно – сім'я, нація, AlmaMaterчи спортивна команда – або ж абстрактними поняттями, як колишня велич студентських корпорацій, непідкупність художньої творчості чи професійна етика індуктивного дослідження» [с.27].

«Такий Двумикий Янус – людина. Єдина істота, здатна з натхненням присвячувати себе вищим цілям, потребує для цього психофізіологічної організації, звірині особливості якої несуть в собі небезпеку, що воно вбиватиме своїх побратимів в переконанні, ніби так потрібно для досягнення самих вищих цілей. Це людина!» [с.29].

«Перше й саме очевидне правило висловлене вже в «пізнай себе» – це вимога поглибити розуміння причин нашої власної поведінки. Напрямки, в яких, очевидно, буде розвиватись прикладна етологія, вже починає визначатись. Один із них – це об'єктивне фізіологічне дослідження можливостей розрядки агресії в її первинних формах на ерзац-об'єкти; і ми вже знаємо, що пуста бочка з-під карбіду – не найкращий варіант.

Другий – це дослідження так званої сублимації методами психоаналізу. Можна очікувати. Що і ця суто людська форма катарсису суттєво допоможе послабити напружені агресивні спонукання.

Після всього того, що ми узнали про інстинкти взагалі й агресії зокрема, два «найпростіших» способи справитись із агресією виявляються цілковито безнадійними. По-перше, її напевно не можна виключити, позбавляючи людей від дратівливих ситуацій; і, по-друге, з нею не можна впоратись, нависивши на неї морально вмотивовану заборону. Обидві ці стратегії настільки ж хороші, як затяжка попереджувального клапану на постійно підігрітому котлі для боротьби з надмірним тиском пару» [с.30].

«Переорієнтування агресії – ценайпростіший і найбільш надійний спосіб знешкодити її. Вона задовольняється ерзац-об'єктами легше, ніж більшість інших інстинктів, і знаходить в них своє задоволення» [с.31].

«Якщо людина знайома з багатьма цінностями, і, надихаючись ними, вона відчуває себе заодно зі всіма людьми, яких так же, як і її, надихає музика, поезія, краса природи, наука і багато чого іншого, – вона може реагувати незагальмованою бойовою реакцією тільки на тих, хто не бере участі в жодній із цих груп. Отже, потрібно збільшувати кількість таких можливостей ідентифікації, а для цього є лише один шлях – покращення загальної освіти молоді. Наповнене любов'ю відношення до людських цінностей неможливе без навчання й виховання в школі й батьківському домі. Тільки вони роблять людину людиною, і не безпідставно певний вид освіти називається гуманітарним: спасіння можуть принести цінності, які здаються далекими від боротьби і від політики, як небо від землі. При цьому не необхідно, можливо що й не бажано, щоб люди різних суспільств, націй і партій виховувались у прагненні до одних і тих же ідеалів. Навіть незначний збіг поглядів на те, що саме є надихаючими цінностями, гідними захисту, може зменшити національну ворожнечу і принести злагоду» [с.34].

«Я зовсім не думаю, що великі конструктори еволюції здатні вирішити проблему людства таким чином, щоб повністю ліквідувати його внутрішньовидову агресію. Це повністю б не відповідало їх провіреним методам. Якщо якийсь інстинкт починає в деяких, наново виниклих умовах спричиняти шкоду, – ніколи він не усувається цілком; це б означало відмову і від всіх його необхідних функцій. Замість цього завжди створюється якийсь гальмівний механізм, який – будучи пристосований до нової ситуації – запобігає шкідливим прояви цього інстинкту. Оскільки в процесі еволюції багатьох істот агресія мала бути заморожена, щоб дати можливість мирної взаємодії двох чи багатьох індивідів, виникли узи особистої любові і дружби, на яких побудовані й наші, людські суспільні відносини. Сучасні умови життя людства категорично вимагають появи такого гальмівного механізму, який би забороняв прояви агресії не лише по відношенню до наших особистих друзів, але й по відношенню до всіх людей взагалі. Із цього випливає само собою зрозуміла, , нібито у самої Природи взята вимога – любити всіх братів-людей без оглядки на особистості. Ця вимога не нова, розумом ми розуміємо її необхідність, почуттями ми сприймаємо її піднесену красу, але так вже ми влаштовані, що виконати її не можемо. Істинні, теплі почуття любові і дружби ми в змозі відчувати лише до окремих людей; і найбільш благі наміри нічого тут змінити не можуть. Але Великі Конструктори – можуть. Я вірю, що вони це зроблять, бо вірю в силу людського розуму, вірю в силу відбору і вірю, що розум приведе до руху розумний відбір. Я вірю, що наші нащадки – не в такому вже далекому майбутньому – стануть здатні виконати цю величну і прекрасну вимогу справжньої Людяності» [с.37].

К. ЛОРЕНЦ. ВІСІМ СМЕРТНИХ ГРІХІВ ЦИВІЛІЗОВАНОГО ЛЮДСТВА

Примітка. Всі наведені витримки взяті та перекладені українською мовою з видання: К. Лоренц. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества. - «Вопросы философии», №3. – 1992. – С.54-64.

«1. Перенаселеність Землі, що примушує кожного з нас захищатись від надмірних контактів, відгороджуючись від них певним, по суті, «не людським» способом; понад цим також безпосередня спонукальна агресивність, зумовлена внаслідок скупченості множини індивідів у тісному просторі.

2. Спустошення природного життєвого простору, яке не тільки руйнує зовнішнє природне середовище, в якому ми живемо, але й таке, що вбиває в самій людині благоговіння перед красою і величчю відкритого їй Творіння.

3. Біг людства навипередки з самим собою, що його підстібає згубний для нас прискорений розвиток техніки, що робить людей сліпими до всіх справжніх цінностей і не залишає їм часу для справді людської діяльності – мислення. (Виділено мною – В.Ж.).

4. Зникнення всіх сильних почуттів і афектів внаслідок зніженості. Розвиток техніки й фармакології породжує зростаючу нетерплячість до всього, що викликає найменше невдоволення. Тим самим зникає здатність людини переживати радість, яка дається лише ціною напружених зусиль при подоланні перешкод. Хвилі страждання й радості, що змінюють одна одну по волі природи, спадають, перетворюючись в непомітні брижі незносної нудоти.

5. Генетична деградація. В сучасній цивілізації немає жодних факторів, крім «природного правового почуття» і низки вцілілих правових традицій, які могли б чинити селекційний тиск на користь розвитку та збереження норм суспільної поведінки, які необхідні ти більше, чим більше розростається суспільство. Не можна виключати, що багато проявів інфантильності, що перетворюють значні групи нинішньої «бунтівної молоді» в суспільних паразитів, можуть бути зумовлені генетично.

6. Розрив із традицією. Він настає, коли досягається критична точка, за якою молодшому поколінню більше не вдається досягати взаєморозуміння зі старшим, не кажучи вже про культурну totoжність із ним. Тому молодь поводить ся зі старшими як із чужою етнічною групою, відчуваючи до них «національну ненависть». Ця тенденція має своєю головною причиною недостатній контакт між батьками й дітьми, що викликає патологічні наслідки вже у грудних немовлят.

7. Зростаюча індоктринація людства. Збільшення числа людей, що належать до однієї і тієї ж культурної групи, разом із удосконаленням технічних засобів впливу на суспільну думку, призводить до такої уніфікації поглядів, якої до цього часу не знала історія. Понад тим, надихаюча дія доктрини зростає разом із масою твердо переконаних в ній послідовників, можливо навіть у геометричній прогресії. Вже зараз у багатьох місцях індивід, що свідомо уникає впливу засобів масової інформації, – наприклад, телебачення (у наш час – інтернету – В.Ж.), – розглядається як патологічний суб'єкт. Ефекти, що нищать індивідуальність, вітаються всіма, хто хоче маніпулювати великими масами людей. Зондування громадської думки, рекламна техніка і майстерно спрямована мода – допомагають крупним капіталістам по цей бік залізної завіси і чиновникам по той бік досить схожим способом тримати маси у своїй владі.

8. Ядерна зброя накликають на людство такі небезпеки, яких позбутись легше, ніж небезпек від семи інших процесів.

Явищам дегуманізації, розглянутим у перших семи главах (я навів лише зроблені ним висновки з цих глав, щоб дати можливість здобувачам наукового ступеня доктора філософії дедуктивно їх відтворити і, таким чином, поглибити зміст його праці, стати співавторами – В.Ж.), сприяє псевдо-демократична доктрина, згідно якої суспільна думка і моральна поведінка людини зовсім не визначаються будовою її нервової системи і органів відчуття, вироблених еволюцією виду, а формуються в її онтогенезі виключно під впливом умов того або іншого культурного середовища» [с.51-52].

Е. МОРЕН. ВТРАЧЕНА ПАРАДИГМА: ПРИРОДА ЛЮДИНИ

Примітка. Всі наведені фрагменти взяті та перекладені українською мовою з видання: Э. Морен. Утраченная парадигма: природа человека. – Киев: КАРМЭ–СИНТО, 1995. – 240 с.

1. Епістемологічне возз'єднання

Розрив і возз'єднання

Говорячи про еволюційний природний зв'язок людини з шимпанзе, Морен стверджує, що «наша спадковість помітна не тільки в анатомії та фізіології, але і в афективності та розумових здібностях, – а також, безсумнівно, у зв'язку взаємного підсилення між афективністю і розумом. Шимпанзе ...іноді постає як faber, іноді – мисливцем, іноді ходить на двох ногах. Додавимо, що, стаючи двоногим, він відразу ж стає дворуким: бере в руки палку, мастурбує, гладить другого або тисне йому руку» [с.44].

2. Олюднення (антропосоціогенез)

Бунтар лісів і мутант саван

Становлення пращурів людини відбувалось в різних екосистемах. Найближчою до нас була саванна, яка витіснила їх із лісів, опустила з дерев на землю. «Таким чином, нова екосистема – саванна – викликала до життя діалектику (феноменологічну й генетичну) «нога – рука – мозок», що стала матір'ю техніки і всього подальшого розвитку» [с.55]. З'явилась потреба в охоті, яка зіграла суттєву цивілізуючу роль у становленні наших безпосередніх пращурів.

Цивілізуюча роль мисливства

*«Охота в саванні робить гомінід вправними й утверджує в їх правах: їм доводиться інтерпретувати значну кількість багатозначних і тонких сенсорних стимулів, що постають як сигнали, прикмети, повідомлення; самі ж гомініди з тих, хто щось узнає, перетворюються в тих, хто щось знає (курсив мій – Ж.В.). Охота ставить розум у взаємозв'язок з тим, що є в природі найбільш вправне й хитре: з твариною-мисливцем і твариною-дичиною; обидва вони ховаються один від одного, намагаються один одного збити з пантелику й обманути. Охота примушує розум зійтись у суперництві з тим, що є найбільш небезпечне в природі: з крупним хижаком. Вона стимулює **стратегічні види поведінки** (курсив мій – Ж.В.): настійливість, бойовий дух, рішучість, виверткість, уміння сидіти в засідці, приваблювати й підстерігати» [с.57].*

Як підсумок із цивілізуючої ролі мисливства той факт, що вона «ускладнює й інтенсифікує діалектику «нога – рука – мозок – знаряддя», яка, в свою чергу, ускладнює й інтенсифікує охоту. Ця діалектика тягне за собою технічний розвиток, пов'язаний з витонченістю різноманітності знарядь і зброї, а також вдосконаленням будівництва укрить» [с.57].

Соціогенез. Панівний клас

Колективна організація охоти сприяла тому, що «суспільство, складність якого вже передбачає наявність культури, з необхідністю виникає раніше sapiens'a» [с.60]. Звичайно, що не тотожного сучасному, але в якості палео-суспільства. Появляється відмінність між чоловіками й жінками у виконанні ними різних функцій, необхідних для такого палео-суспільства. «Так солідарність, кооперація, дружба, почуття чоловіків один до одного поступово подавляють переважаючі у приматів риси нетерпимості та взаємного уникнення» [с.62].

Декласована молодь

Суттєву роль у становленні соціогенезу відіграв феномен ювеналізації. Попри повну

залежність від «класу» чоловіків, молодь гомінідів об'єктивно сприяла прогресивному його розвитку. «Клас молоді виявляється роздробленим раніше, ніж народитись; проте переваги молоді зберігаються і прогресують у межах суспільства; молоді гомініди довше, ніж молоді антропоїди, грають в ігри, досліджують, відчують притяжіння нового. Засвоюючи знання і навички дорослих, вони можуть вносити в них модифікації, вдосконалення, інновації. Ймовірно, що саме вони, граючи з кременем і звуками, запалили вогонь та винайшли слово» [с.65].

Від екології до економіки

«Якщо економіка це система виробництва, розподілу і споживання, то основні способи забезпечення життя гомінід – охота і збиральництво як перший появ розподілу праці – сприяли утвердженню економіки. Вона «виникає із поєднання правил самоорганізації суспільства з екологічною практичною діяльністю» [с.66].

Палео-мова

Морен зазначає, що «унікальна не людина, а саме мова» [с.70]. Тому «не позбавлене сенсу судження, що не людина створила мову, а мова створила людину; проте, стверджуючи це, слід додати, що мова створена гомінідами. З цього часу мова вже не служить лише знаряддям комунікації і, у більш широкому розумінні, складної організації суспільства. Вона також перетворюється в культурний капітал, в носія сукупності знань суспільства і його навичок. З цього часу починається формування мови культури всередині системи суспільства» [с.71].

Зародження культури

Природа і є культура, її еволюція є нічим іншим, як процесом обробки (такий переклад і значення цього грецького слова) простих елементів у складні системи, є ніщо інше, як процес самоорганізації. Це впливає із такого її визначення: «Культура створює породжуючу систему високої складності, без якої високий рівень складності зруйнувався б і уступив місце більш низькому організаційному рівню. Культура, що розуміється в даному сенсі, повинна передаватись, викладатись і засвоюватись, тобто відтворюватись у кожному заново появленому індивіді протягом періоду його навчання, щоб мати можливість самовідтворюватись та відтворювати високий ступінь складності суспільства» [с.72].

Морен стверджує: «Культура не складає самодостатньої системи, оскільки має потребу в розвиненому мозку, в наявності еволюційно високо розвиненої біологічної істоти – і в цьому плані людина не зводиться до культури; але культура необхідна (курсив мій – Ж.В.), щоб із двоногої, позбавленої волосяного покриття істоти з головним мозком, що розростається, вийшла людина – тобто індивід з високою складністю організації, що живе в суспільстві високої складності» [с.75].

Культурна природа людини

«Позбувшись культури, *sapiens* виявився б дебілом, здатним вижити тільки в якості примату (це нижче гомінід в еволюційному розвитку – Ж.В.) найнижчого рангу; він навіть не зумів би відродити суспільство, за складністю рівноцінне суспільству бабуїнів і шимпанзе» [с.84].

«Як можна не помітити, що найбільш біологічні явища – секс і смерть – в той же час більш за все просякнуті символами культури? ...Людина за своєю природою – істота культурна, оскільки вона за своєю культурою – істота природна» [с.84].

Остаточна незавершеність

Засобами культури утверджується «логіка складної системи, що самоорганізується, проявляється в здатності системи використовувати сили дезорганізації для підтримки й розвитку своєї організації, а випадкові варіації та елементи, що вносять безпорядок, – для збільшення різноманітності й складності» [с.86].

Олюднення людини відбувається в напрямку, що дозволяє бачити в людині «генетико-церебро-соціо-культурну систему, складові частини якої ми давно уже в змозі вказати (але не завжди в змозі поєднати між собою): це – вид, суспільство, індивід» [с.86]. Причому, її епіцентром є мозок. Тому «церебралізація виступає неовоби ключем до людської самоорганізації та вісью розвитку, до якої нас відсилає як біологічна еволюція гомінід, так і техно-соціо-культурний морфогенез. ...Людина, що досягла завершеності в homosapiens, є деякий інфантильний, ювенілізований вид; її геніальний мозок без апарату культури – всього лише мозок дебіла; всі її здібності потребують вигодування за допомогою соски. Олюднення завершується остаточною, вирішальною, творчою незавершеністю людини» [с.87].

3. Тварина, наділена нерозумністю

Sapiens-demens

Морен вважає, що неандерталець вже є sapiens'ом. Тому коли він вже існує, «людина вже – і socius, і faber, і loquens. Таким чином, те нове, що привносить у світ sapiens, полягає не в суспільстві, техніці й логіці, як думали раніше. Напроти, нове полягає в ..захороненнях та в живопису» [с.89].

Про що говорить живопис

*Тобто, вже появляється усвідомлення фактора смерті і часу. А це вже абстрагування від безпосередності власного буття, що започатковує тривимірність буття і, відповідно, мислення в його вимірах. Формується **міфологічна свідомість, міфологічний світогляд**, головним компонентом якого вчений вважає **магію**. Буття роздвоюється на достовірне та ймовірне. Живопис якраз і робить ймовірне достовірним для безпосереднього сприйняття. Але це ще не мистецтво, а «друге народження людини, тобто народження homosapiens (курсив мій – Ж.В.)» [с.93], оскільки «наскальна графіка – це зв'язок зі світом засобами увчлення» [с.96].*

Вторгнення помилки

*З іншого боку, це «друге народження» ставить гомініда, але вже в статусі sapiens'а, перед чи не щоденною й постійною необхідністю вибрати між різними способами орієнтації в зовнішньому природному й суспільному середовищі. Вибір надто **складний**, щоб людина могла діяти адекватно в ньому, адже діяти потрібно у чітких визначеннях відносно кожної безпосередньої ситуації, яка відкрилась для неї як безкінечно **складна** система. «Раптово невизначеність та амбівалентність відношень між мозком і середовищем набуває в sapiens'авирішальне значення. Ця невизначеність зумовлена, насамперед, з регресією генетичних програм в людській поведінці, а також з прогресом евристичних, стратегічних здібностей (компетенцій) по вирішенню проблем, що вимагає знань і прийняття рішень. Тепер постає необхідність інтегрувати двозначні послання, отримувані мозком, та зменшувати невизначеність за допомогою емпірико-логічних операцій. Тепер потрібно справлятися з протилежністю різних рішень однієї й тієї ж проблеми, або ж із протилежністю різних способів поведінки через досягнення однієї й тієї ж цілі. В такому розумінні сама та гра, що допускає гнучкість та винахідливість, передбачає ризик здійснення помилок, і homosapiensприречений користуватися методом, що має назву саме «метод спроб і помилок», навіть якщо сам він і відданий емпірико-логічному методу» [с.100-101].*

Отже, Е. Морен, маючи для цього серйозні підстави, таким чином визначив людину: «Йдеться про істоту, наділену інтенсивністю і нестабільною афективністю – істоту, яка усміхається, плаче, непокоїться і тривожиться; істоту, яка насолоджується, є схильною до сп'яніння, екстазу, насилля, кохання й підвладною власним вигадкам; істоту, яка знає про смерть, але не може повірити в неї; істоту, яка породжує міфи і магію; істоту, одержиму духами і божествами; істоту, яка живиться ілюзіями і химерами; суб'єктивну істоту, чий взаємовідносини з об'єктивним світом завжди позбавлені надійності; істоту, схильну до помилок і блукань; про істоту, яка під впливом своєї зарозумілості постійно породжує безладдя. Й оскільки поєднання ілюзій, непоміркованості, нестабільності, нечіткого розмежування реального й уявного, змішування суб'єктивного й об'єктивного, помилок, безладдя ми називаємо безумством, ми просто змушені визнати, homo sapiens est homo demens» [с.106-107].

Божевільна фея – фантазія с.116-118

Інновація припускає (або провокує) в лоні живої системи певну дезорганізацію, послаблення примусової необхідності, супутнє дії принципу реорганізації. Для надскладності специфічно саме послаблення необхідності в системі, що фактично перебуває в деякому стані постійного безладу, що створюється випадковою грою вільних асоціацій [с.116-117].

«Насправді, сни і фантазії невпинно породжують нові, дивні, дивовижні поєднання, що є сумішшю незв'язності і зв'язності, яку аналітики несправедливо намагаються звести до незв'язності випадку і до гри різноманітних силових ліній, що притягують рій образів. У цьому сенсі в людському мозку постійно відбувається творчість, а сновидіння є *poiesis*, «поезія» в глибокому первинному значенні слова, як виразив це – поетично – Роже Бастид, «оскільки ми продовжуємо бачити сни, творіння ще не завершене» (Bastide, 1972, р.47)» [с.117].

«Сон містить в собі велику таємницю; це – таємниця складності. Сновидіння властиві не всім живим істотам, вони з'явилися в результаті еволюції на певному рівні складності, коли стала підтримуватися однакова температура тіла і це, звільнивши організм від температурних варіацій у внутрішньому середовищі, спричинило модифікації нервової системи, від яких і беруть початок сновидіння, – тобто мозкова активність, позбавлена безпосереднього зв'язку з середовищем (Jouvet, 1974). Сновидіння, виявити і виміряти присутність яких можна по наявності «швидкого сну», є і в інших ссавців; їх доля зростає у приматів і особливо в людини, займаючи 15% загального часу сну у шимпанзе і 24% в людини (Gastaud, Bert, 1974), у якої вони, до того ж, вириваються за рамки сну у формі фантазії або «сну наяву» [с.117-118].

«Інші дані показують, що сон зовсім не є залишковим видом активності. Він охоплює збудженням усі нейрони мозку, включаючи рухові, і тільки дія стримуючого механізму дозволяє сплячому зберегти нерухомість, а пробудженому – продовжувати фантазувати, автоматично приділяючи увагу своєму звичайному зайняттю. Як ми бачили вище (див.. с.105), у кішок сни украй стереотипні. Жуве висунув гіпотезу, згідно якої сон виконує функцію генетичного перепрограмування, що повертає кожній тварині її специфічну особисту ідентичність у разі відсутності досвіду у світі феноменів: так домашній кіт уві сні перестає бути грайливою кицькою і знову стає котом-мисливцем. Оскільки, за деякими даними, людський зародок переживає стан швидкого сну в материнській утробі, Жуве підкріплює свою гіпотезу тим, що наділяє сон генетичною організаційною відповідальністю в момент перегрупування нервової системи. Це, здається, підтверджується тим фактом, що

новонароджений sapiens бачить сні упродовж 40-70% загального часу сну, проти 4-5% для новонародженого шимпанзе, і що, наприклад, посмішка спочатку формується саме в снах зародка або новонародженого.

Ці відомості дуже цінні; вони підтверджують, що сновидіння, анітрохи не будучи епіфеноменом, бере участь у процесі самоорганізації. Нам хотілося б знати, яка природа снів зародка або новонародженого, чи володіють вони стереотипним характером снів тварини або ж вони вже відмічені безладом. Бо саме в цьому проявляється фундаментальна риса sapiens'a: не просто у великій кількісній частці сновидінь, а у *вторгненні безладу в сні і снів в життя*» [с.118].

Розрив і прорив

«Отже, ілюзія, безлад, помилка, «шум» невпинно супроводитимуть розумову активність sapiens'a, яка за суттю є гра, – хитрощі і зусилля – в зоні двозначності і смугі невизначеності. Sapiens без кінця затикатиме пролом міфологією та ідеологією і без кінця де-небудь хто-небудь знову пробиватиме пролом. Подібна невирішуваність проблеми назавжди обмежує можливість пізнання і в той же час невизначеним чином розширює її. Постійні обмеження полягають в наступному: жодна система ідей, жодна теорія ніколи не зможе стати закритою; будь-яке з її тверджень завжди залишатиметься невирішеною проблемою. Тим самим перед духом відкривається невизначена перспектива авантюри: людський мозок має потребу в екосистемі, в культурі, суспільстві, практиці для встановлення своїх істин, і це підштовхує його до пошуків вирішення своїх сумнівів у природі і за допомогою природи, в культурі і за допомогою культури, в суспільстві й за допомогою його, в практиці і з її допомогою. Але і в новій системі ідей він знову знаходить невирішену двозначність, яка підштовхує його до пошуків і вироблення метасистеми. Таким шляхом людський дух у своїй сутнісній розірваності приходить до того, щоб або замкнути розрив за допомогою міфології та ідеології (якщо вважати ідеологією всяку замкнуту теорію, що в самій собі знаходить докази своєї правоти), або, знаючи про власну приреченість на незавершеність знання, вдатися до поневір'янь у пошуках істини» [с.121].

Принципи безумства і його горизонти

«Первинне джерело «безумства» sapiens'a, очевидно, полягає в змішуванні, що примушує розглядати уявне як реальне, суб'єктивне, – як об'єктивне і що може вести до маячної раціоналізації в клінічному сенсі терміну, тобто коли надлишок логіки і надлишок афективності пов'язуються між собою так, що перша виправдовує, маскує й організовує несвідомі імпульси й суб'єктивний інтерес. У той час як ментальна дебільність не занадто осмислена, джерело безумства sapiens'a лежить якраз в семантичній оргії, що породжує сенси там, де насправді є лише двозначність і невизначеність» [с.124].

Геній виду

«Видова геніальність sapiens'a полягає в інтеркомунікації між уявним і реальним, логічним і афективним, спекулятивним і екзистенціальним, несвідомим і свідомим, між суб'єктом і об'єктом; звідси – всі помилки, плутанина, заблудження, відхилення, божевілля, але звідси ж – одночасно і в силу тих же принципів, що діють на основі тих же даних, – і всі глибокі знання (в яких логічне пояснення поєднується з інтуїцією і з тим, що Макс Вебер називав осягненням), всі сублімації й винаходи, що народилися з бажання. Безумство sapiens'aє недостатність контролю і його порушення; але і геній sapiens'аполягає в тому, щоб не бути в усьому полоненим – ані контролю, ані «реальності» (середовища), ані логіки (неокортексу), ані генетичного коду, ані культури й суспільства, – і в тому, щоб уміти контролювати свої системи контролю одну за допомогою іншої. Геній sapiens'a – в прориві

неконтрольованості, що межує з безумством, в зяючій прірві невпевненості й невирішеності, де відбуваються пошуки, відкриття, творчість» [с.126].

Антропологічна інтеграція

«Мозок служить центром, що організовує знання, поведінку і діяльність. Саме в цих сферах проявляється його здатність використати випадковість – подію – і породжувати випадковість, тобто можливість вибору й ухвалення рішень.

Але в ще ширшому і глибшому сенсі ми повинні розглядати мозок не лише як центр, що організує власне індивідуальний організм, але як центр федеральної інтеграції, що складає антропологічний всесвіт різних сфер: екосистемної, генетичної, культурно-соціальної, а також, само собою зрозуміло, фенотипічної сфери індивідуального буття» [с.127].

«Як можна не помітити, що самі біологічні явища – секс, смерть – в той же час понад усе просякнуті символами культури! Самі елементарні прояви нашої біологічної життєдіяльності – їжа, питво, випорожнення – тісно пов'язані з нормами, заборонами, цінностями, символами, міфами, ритуалами, тобто з тим, що понад усе специфічно для культури. І ми можемо зрозуміти, що саме та єдина у своєму роді федеративно-інтеграційна система з сильними інтеркомунікаціями, якою є мозок *sapiens*'а, дозволяє здійснити федеративну інтеграцію біологічного, культурного й духовного (одночасно додаткових, конкуруючих і антагоністичних елементів, міра інтеграції яких дуже різна у різних індивідів, в різних культурах і в різні моменти) в єдину у своєму роді біо-психо-соціо-культурну систему» [с.128].

Новий ритуал людського стану

«Невроз – поняття, яке занадто вже часто намагалися обмежити (немовби закликаючи його) замкнутим маленьким світом психіатрії; насправді ж його визначення дійсне для усієї людської природи. Невроз – не лише наслідок невизначеності, занепокоєння, загрози, конфлікту, але й відповідь на них, і відповідь ця магічно-ритуальним способом встановлює компроміс між мозком і зовнішньою реальністю (так само як і всередині своєї власної реальності)» [с.137].

«З одного боку, виникає ритуал суспільної комунікації, в якому кожному належить грати свою «роль» згідно з його «статусом» в заданих ситуаціях, що мають власний, кожній з них властивий, «етикетом» (тут, як і у тварин, будуть ритуали залицяння, підпорядкування, вітання, заспокоєння, дружби і так далі). З іншого боку, з'являться «патологічні» індивідуальні ритуали, які кожен винаходитиме, придумуватиме на пробу або практикувати, щоб здолати або погасити свої кризи.

Але є і третій напрям, відкритий з моменту проникнення в життя міфу і магії; саме і цьому напрямку розвиватиметься ритуал нового типу, що дає відповідь на невпевненість, занепокоєння і кризи, властиві *homo sapiens*'у» [с.138].

«Тут нам слід сказати декілька слів з приводу такого фундаментально значимого феномена, як живе існування ноологічних істот – ідей, символів, духів, богів, що мають не лише суб'єктивну реальність, але й певну об'єктивну автономність. Будучи породжені мозком, вони набувають життя нового типу (Auger, 1996, Monod, 1970), і всякий інший мозок, у своїй якості слабо контрольованої системи, виявляється перед їх лицем немовби учнем заклинача, – або, швидше, складає для них живлячу екосистему, без якої вони не можуть жити і за рахунок якої вони живуть. Як прекрасно виразив це П'єр Оже, «ідеї відтворюються в середовищах, складених з людських мізків» (Auger, 1996, р. 98-99). Серед істот, що живуть у прірві амбівалентності, що пролягає між суб'єктом і об'єктом, найвищою

мірою біо- й антропоморфного існування наділені духи, примари, генії, боги. І цілком очевидно, що боги існують. Вони говорять, діють, повелівають, вимагають. Вони сидляють нас і, заволодіваючи нами в трансах, говорять нашими вустами. Лише після їх смерті з'являється сумнів у тому, що вони коли-небудь існували. (Втім, не всі вони мертві, і в нас народилися нові вимогливі ідеологічні боги – рятівники і вбивці.)» [с.139].

«Таким чином, міф, ритуал, магія і релігія здійснюють компроміс не лише із зовнішнім середовищем, але і з ноологічними силами, тобто *внутрішній компроміс, що укладається усередині людського духу* з його власними фантазіями, безладом, з його *ubris* і його протиріччями, з його власною схильною до криз природою. З появою *homo sapiens* культура концентрує в собі та інституалізує міфологію, магію, ритуал, релігію. Тим самим, культура бере на себе антропологічний компроміс неврозу, звільняючи індивідів (принаймні в принципі або статистично) від плутаного і неспокійного пошуку компромісу, пропонуючи їм адаптивні схеми упевненості, безпеки і очищення.

Homo sapiens заплатив нечувану ціну за наданий магією в його розпорядження внутрішній і зовнішній компроміс. Визначається ця ціна найпоширенішим, самим архаїчним, найглибше вкоріненим ритуалом: жертвопринесенням. Жертва – найкрасномовніша з невротичних універсалій людської поведінки (Morin, 1971). Усіма жертвами, від найвищої до повсякденної, будь-то улюблена дитина, безневинна дівка, найкрасивіша тварина, так само як і ізгой і грішник, *sapiens* завжди не лише прагнув притягнути на свою сторону долю, але закликав безлад і невизначеність, – і не лише зовнішня невизначеність і безлад, але також і могутні сили онтологічного безладу і невизначеності, що приніс у світ його власний мозок» [с.140].

«Магія, ритуал, міф суть фундаментальні невротичні відповіді на невизначеність, що породжується занепокоєнням, на безлад, пов'язаний із кризами, на ноологічні ексцеси з боку паразитів, що породжуються надскладністю; усе це – фундаментальні складові археокультури (*arkhe* – culture) *sapiens*'а. Повсюдна колонізація людського життя міфом, магією, релігією свідчить про широту охоплення і глибину кризового характеру *homo sapiens*, так само як і про широту охоплення і глибину невротичного вирішення проблеми, без якого людство, можливо, не зуміло б вижити. Все ще вірна формула Т.С. Еліота: “Human kind cannot bear very much reality” (рід людською не здатний витримати надмірну дозу реальності)» [с.140-141].

Процес притирки

«*Homo sapiens* – справді химера, монстр, зосередження хаосу і протиріч, але й чудо, і суддя наді всім; він – нерозумний черв'як землі, але він же – і вмістилище істини, він – клоака невпевненості й помилок, він – і слава всесвіту, і головний із її відходів... Чи спроможні ми (знову «ми», а не «ті», хто це усвідомлює і для «кого» такий стан розуму не є прийнятним – Ж.В.) розплутати подібний клубок? Ні. Але ми вже опинились в стані *виявити певну основу розуміння і можемо запропонувати нею скористатись і спробувати її дотримуватись*; йдеться про *організуючі принципи, проблеми, ускладнення, порушення організації та успіхи адаптації* надскладної машини, яку являє собою мозок *homo sapiens*. Все, що здавалось *суперечливим*, таким, що не зводиться до чогось одного і різномірним, залишається таким, але в той же час *в ньому виявляється і деяка єдність* (курсив мій – Ж.В.). Подібно калейдоскопу, що дозволяє бачити до безкінечності варіативні картину залежно від того, як ми його повертаємо, надскладна машина, залежно від своїх дезорганізацій-реорганізацій, демонструє гетерогенні обличчя або «стани».

І всі вони, при цьому, не вичерпують повноту надскладності. На одному з полюсів частина їх свідчить про її найвищі можливості; на іншому – інша їх частина говорить про її недоліки.

Стан вищих можливостей – це стан, коли гра порядку й безладу стає організуючою, гнучкою, винахідливою, творчою, коли інтерференція вищих здібностей мозку створює епіцентр свідомості.

На протилежному полюсі стан безумства провокується вторгненням імпульсів, не контрольованих ні генетично, ні з боку кори мозку, ні з боку середовища; їх розв'язування користується операційно-раціоналізованим апаратом, і, кінець кінцем, соціокультурними засобами. Безумство створює глибокі й тяжкі за своїми наслідками невдачі надскладності; проблему руйнівного насильства і маячної агресивності швидше слід поміщати в такі рамки, ніж пов'язувати її з тваринною агресією, що вписується в жорсткі поведінкові норми (однакове включення, чітко визначена мішень)» [с.141-142].

Людська природа

«Крім того, що вона – жива істота, тварина, хребетна, ссавець, примат, одна з гомінід, вона – ще і щось, іменоване *homo sapiens*; це щось вислизає і від простих визначень, і від складних. Бо йдеться не просто про досягнення того, що суть людини виражається за допомогою афективності, завдяки ній; потрібно також зрозуміти, що безумство/безглуздість складає центральну проблему людини, причому не лише в якості експесів і вад. Необхідно спробувати досягнути (тут ми стоїмо на самому початку шляху) нечувану роль – і дисфункціональну, і функціональну – ірраціональності в раціональності (й навпаки). Нам потрібно зрозуміти, що так само, як фізика мікросвіту використовує логічно суперечливі поняття, необхідні у своїй додатковості для досягнення спостережуваних явищ, так і ми, щоб досягнути людини, повинні сполучати поняття, що суперечать один одному з точки зору нашого розуміння. Так, порядок і безлад виявляються і антагоністичними, і взаємно додатковими в ході становлення антропологічної самоорганізації. Істина і помилка й антагоністичні, й взаємно додаткові в процесі людських блукань» [с.143-144].

*Наводячи великий перелік різноманітних соціальних проявів людської природи, а їх сучасна психологія налічує до трьох тисяч, Морен зазначає: «Всі ці риси розсіяні, скомбіновані й перекомбіновані в різних індивідів, в різних суспільствах, в різні моменти, що породжує неймовірне зростання складності в людства. Подібне розмаїття неможливо зрозуміти виходячи з якого б то не було простого принципу єдності. Її основою не може бути й невизначена пластичність, модельована різними культурами і середовищами відповідно до обставин. Такою її основою може бути тільки єдність надскладної системи. Ця єдність являє собою сукупність породжуючих принципів, – серед них не слід забувати про першопочатковий біогенетичний принцип, – виходячи з яких здійснюються всі багато розгалужені напрямки розвитку *homo sapiens*» [с.144].*

4. Архео-суспільство

Архео-суспільство

«Палео-суспільством ми називали суспільство, встановлене ще до *sapiens*'а. Архео-суспільством ми називаємо доісторичне суспільство *sapiens*'а. Компонент «архе(о)-» означає початок, начало, основа, походження. Читач вже добре знає, що, на наш погляд, суспільство не засновували ні *homo sapiens*, ні гомініди, ні навіть примати, але воно засновувалось наново на кожному наступному етапі зростання складності.

Зробимо ще деякі зауваження: ми вважаємо, що, з одного боку, палео-суспільство, зовсім не зникаючи, інтегрується в архео-суспільство в якості палео-структури і що, з

другого боку, основні обриси архео-суспільства виробились ще до *sapiens*'а. Якщо ускладнення мозку і зростання соціальної складності суть дві форми єдиного процесу, що взаємодіють, то неможливо відшукати момент різкого розриву. Але можна впевнено вважати, що ускладнення мозку, що відбувається у *sapiens*'а, повинно відобразитись у вигляді:

- а) мікросоціального (індивід, сім'я) і макросоціального (відкритість назовні – засобами екзогамії, обмінів і союзів) ускладнення, а також ускладнення системи комунікацій;
- б) формування ядра культури, відправляючись від міфу і магії» [с.145].

«Обширна діаспора, у вигляді якої *homo sapiens* розповсюдився по всій планеті за декілька десятків тисяч років, якраз і є архео-суспільство. Його супроводжує неймовірна диференціація рас, етносів, культур, мов, міфів, богів» [с.146]. (*А. Тойнбі проаналізував понад 650 примітивних суспільств і 19 суспільств-цивілізацій*).

Формування ядра сім'ї

«На відміну від птахів і багатьох інших видів тварин, у приматів пара не є вихідною одиницею суспільства. У суспільствах мавп і антропоїдів ще немає сім'ї, а там, де є перша сім'я – немає суспільства. Таким чином, ми бачимо, що сім'я не пов'язана із суспільством і що суспільство ще недостатньо складне, щоб інтегрувати в себе сім'ю. Олюднення укріпило зв'язки між матір'ю і дітьми, між чоловіком і жінкою, наблизило чоловіка до дитини. Так всередині палео-суспільства склалась констеляція, якій пізніше належить стати ядром сім'ї. Зростаюча ступінь індивідуалізації і розвиток афективних відносин між індивідами, збереження у дорослих дитячої здатності любити – все це позначилось на відносинах між чоловіком і жінкою, підкріплюваних і акцентованих спільною еротизацією і постійно, сексуалізацією.

Безумовно, після переходу гомінід до прямоходіння анатомічно стало можливим фронтальне злягання і «ще миттєво почало експлуатуватись». Відправляючись від любові лицем до лица, в ході генетичної еволюції включно до *sapiens*'а виробились такі ерогенні ознаки, як випуклі губи, повні груди, потовщений і видовжений пеніс; при цьому не була забута і тильна частина, оскільки повні й м'ясисті сідниці інтенсивно притягують погляд і руку. Еротизація обличчя додає свій внесок у зростаючу індивідуалізацію; остання, врешті-решт, перетворить партнера в істоту, яка одночасно приваблює і очаровує.

З'являється майже відсутній у антропоїдів жіночий оргазм і перетворює смисл сексуальних відносин для жінок. ...Разом із тим, безумовно, в ході олюднення сексуальна активність і потяг стають постійними і вже не обмежуються періодом тічки. Віднині *безперервність* еросу, його *узагальнене перенесення* на все тіло, його екстатична, спазматична *інтенсифікація* міцно поєднують чоловіка й жінку одне з одним тілесно.

Нарешті, чоловік і жінка постають лицем до лица і в зляганні, і в розмові, і в сумісному житті. Вище центру потягу/зв'язку, створеному статевими органами, тепер виникає нова зона потягу/зв'язку, представлена обличчям, особливо тим самим ротом, що одночасно слугує органом мови, їжі, дихання і поцілунку.

Отже, сексуальність, еротизм і ніжність отримують можливість злиття, а високим їх синтезом буде любов. Так щільна тканина зв'язків і потягів отримує можливість стати психо-афективною основою пари, яка, окрім того, отримає й соціальну основу у вигляді шлюбу. Любов, утворення пар, шлюб віднині зможуть стати додатковими, але в той же час конкуруючими й антагоністичними елементами, а на міжіндивідному рівні появиться новий тип складності – джерело радощів, горя, екзальтації, драм, щастя і відчаю» [с.147-149].

«Інтимна афективна близькість чоловіка й жінки наблизить чоловіка до дитини. Набагато раніше, ніж отримає визнання генетичне батьківство, складеться нарис батьківства психологічного. Останнє появляється тоді. Коли авторитет чоловічого класу – власника й захисника – індивідуалізується і набуде для дитини характер близькості, інтимності, тобто коли поруч із жінкою появляється інтимно близький їй чоловік» [с.149].

«Великою подією, яка підготувала олюднення і, на наш погляд, довершила формування *sapiens*'а, було не «вбивство батька», а його народження. ...Відразу ж проявляється соціологічна двозначність батька: *батько привносить складність, тобто внутрішнє протиріччя, в створювану мікроструктуру сім'ї*» [с.150].

«Тут проявляється вкрай важливий соціологічний наслідок ювеналізації виду *sapiens*. Зберігаючи на все життя зароджені в дитинстві афективні зв'язки, вона дозволяє біологічній структурі, пов'язаній від самого початку з відтворенням і потім збереженій за межами дитинства, *перетворюючись, стати постійною соціальною мікроструктурою, яка віднині буде самостійно самопороджуватись і самовідтворюватись*» [с.150].

Соціологічна відкритість

«Шлюб створює бар'єр, який забороняє будь-яку сексуальність поза пари; заборона на інцест створює бар'єр, що запобігає будь-яку внутрісімейну сексуальність і стає опорним стовпом екзогамії, – в результаті чого дівчата перетворюються в засіб обміну.

Так на зміну біологічному контролю, що регулював періодичність бажання, і вільної біологічної конкуренції, яка віддавала жінок у владу лідера, приходить регламентація соціологічного характеру, яка просіює дозволені й недозволені бажання і розподіляє жінок згідно незалежних індивідуальних принципів. Чоловічий клас підтверджує свою єдність і панування, регламентуючи фундаментальну сферу напруженості між приматами – сферу сексуальних відносин.

Паралельно цей клас підтверджує й розвиває свою владу над молоддю – в сім'ї засобом батьківства, в суспільстві засобом ініціації. Так він завершує своє перетворення із панівного класу в *правлячий клас*, укріплює свою єдність і сприяє розвитку соціальної складності» [с.152].

«Регламентація сексуальності буде сприяти прихованій роботі *Ероса*, який віднині не знатиме ні кордонів, ні біологічної вузечки; вона створить неспокійну двозначність сімейних і лібідних почуттів, утвердить двоякість бажання і шлюбу, пробудить нові різноманітні протиріччя, які, у свою чергу, покличуть до життя таємні мережі заборонених любовних зв'язків і недозволених бажань, збільшуючи соціальну складність і проявляючись у надскладності мозку. Множина загублених життів, перетворених на муки, перекошених бездумними бажаннями, безумною любов'ю, зустрічами крадькома, – кожне життя віднині стане подвійним, наполовину прихованим, наполовину виставленим напоказ, кожне суспільство буде жити подвійним життям, складеним із життя офіційного і життя хтонічного» [с.152-153].

«Таким чином, на всіх фронтах відбувається організаційна революція, внаслідок якої новому порядку належить жити нові джерела безпорядку, який, в свою чергу, служить конститутивним елементом цього порядку. Ця революція, що потягла за собою встановлення архео-суспільства, в результаті виявляється пов'язаною із ускладненням *sapiens*'а, тобто з появою більш широких і складних організаційних здібностей» [с.153].

«Суспільства гомінід, очевидно, складались із не більше чим декількох десятків індивідів і не були органічно пов'язані між собою. Для встановлення органічних зв'язків між групами слід припустити існування колоній, що відокремились від єдиного ствола,

об'єднаних спільною мовою, однаковою системою культури, колоній, спорідненість яких консолідовано й сакралізовано міфологічною відсилкою до спільного пращура; слід припустити, що розвиток соціальної складності встиг вже потягти за собою встановлення територіальних меж і появу співпраці, дружби й обміну послугами між такими сусідніми суспільствами, що займаються широкомасштабним мисливством. Саме в таких умовах попередньо виниклого союзу і першопочаткового економічного обміну могла виникнути екзогамія, система правил, яка інституалізувала обмін жінками і постійний союз між групами. Екзогамія миттєво каталізувала переростання зв'язку між групами в органічний зв'язок. Вона стала моделлю, арматурою нової системи зв'язків і узгоджень, за допомогою якої зможуть розвиватися всі види обміну матеріальними благами та інформацією, всі види взаєморозуміння. Екзогамія, таким чином, виступає в якості ключа до організаційної відкритості суспільства і до появи конфедеративних зв'язків між двома або більше суспільствами. З цього часу замкнена соціальна одиниця перетворюється у відкриту соціальну систему; метасистема, що виникла на основі відкритих систем, має тенденцію перетворитись у плем'я, в той час як суспільство, що стає все більш відкритим, має тенденцію перетворюватись у підсистему або «клан»» [с.153-154].

Біо-антропо-соціальна модифікація

«Екзогамія створює ізольовані утворення набагато більшого об'єму, ніж попередні дрібні палео-суспільства. Звичайно, ці ізольовані утворення також будуть піддаватись генетичній диференціації, а діаспорне розсіяння *sapiens*'а в досить різноманітних екологічних умовах буде протягом доісторичних тисячоліть сприяти дивергенції рас, ..а потім і етносів. Так екзогамія сприяла етнічному розмаїттю і розвитку індивідуальних здібностей, не дозволяючи при цьому людському виду розпастись на багато видів. За всього розмаїття рас і етносів і всупереч подібному розмаїттю людський вид, розкиданий по всій планеті, завдяки архео-суспільству зберіг свою єдність.

Ця нова діалектика співвідношення «природа – культура» сприяє справжній/істинній реорганізації відношень між біогенетичною, фенотипічною (індивідуальною) та соціокультурною сферами. Суспільство все більше втручається в процес біологічного відтворення, що вже не здійснюється випадково чи підкоряється жорсткому пануванню тих чи інших індивідів, а підлягає тепер новим обмеженням, як і новим соціальним мотиваціям, що роблять свій внесок в розвиток індивідуальності» [с.155].

«Фактично нова соціальна організація заснована на *імені (nom)* (батьківському, похідним від якого є особисте ім'я) і *забороні (non)* інцесту. Суспільство віднині буде розумітись як братство, що йде від материнської субстанції, якій ми зобов'язані любов'ю, спрямованою справедливим батьківським авторитетом. Сім'я виростає в суспільний міф, а відношення індивіда до суспільства віднині стає інфантильним. Такий біо-сімейний міф глибоко впроваджує в клан відчуття спільності, а також споріднені почуття по відношенню до інших кланів, пов'язаних між собою наявністю спільного пращура. На виході зі стадії архео-суспільства цей міф може розповсюдитись на плем'я, етнос, націю – Матір-Вітчизну, чий «діти» пов'язані з нею любов'ю і покірністю...» [с.156].

Культура

«Породжуюча роль культури в архео-суспільстві буде зростати із розвитком організаційних правил, примноженням і ускладненням технічних навичок, збільшенням складності мови. Що стосується мови, все переконує нас, що вона у своїй якості системи з подвійною артикуляцією склалась ще в попередників *sapiens*'а. Проте з появою *sapiens*'а мова, ймовірно, здійснює останній якісно-кількісний стрибок у своєму розвитку завдяки

посиленню мікрокомунікації (контактів між членами сім'ї і взагалі між індивідами) та макрокомунікації всередині суспільства і між суспільствами.

...Але для архео-культури характерне щось набагато більше, ніж простий розвиток культури, що появилася ще в період гомінід: це щось – виникнення нового ноологічного ядра, пов'язане із зародженням міфу і магії у *sapiens*'а» [с.157].

Соціокультурна інтеграція

«Насправді, архаїчна міфологія ноологічним шляхом інтегрує суспільство і людину у світ. Вона встановлює відповідності-аналогії між екосистемою і антропологічними всесвітами, друга з яких або фрагментарно, або навіть цілковито виступає мікрокосмом, інтегрованим в макрокосм (Morin, 1971). Організація соціального простору-часу оформляється за образом і подобою космічного простору-часу. В обов'язки суспільства входить підтримка порядку у світі – тоді як світовий лад, в числі іншого, підтримує суспільне життя. Ритуали є технікою гармонізації. Так, цикл практичної активності інтегрований в космічно-міфологічний цикл; його розрізняють церемонії і свята, що несуть з собою одночасно і велике спілкування зі всім, і не менш велике спілкування між усіма. Крім того, свято вивільняє пригнічувані імпульси, виштовхує на поверхню сили безладу і здійснює їх катарсис, дозволяючи їм на якийсь час поглинути соціальний порядок – що тільки зміцнює останній; соціальна складність періодичним, ритмічним чином, за допомогою контрольованого послаблення контролю, використовує дезорганізуючі тенденції, перетворюючи їх в сили регенерації» [с.158].

«Магія, ритуал і міф сакралізують правила організації суспільства і, тим самим, посилюють панування чоловічого класу, наділяючи його виправданням трансцендентального характеру. Чоловічий клас, врешті-решт, заволодіває ключовими магійно-релігійними позиціями, монополізуючи спілкування з духами, що лякають жінок і дітей. Щодо жінок, то вони не зовсім позбавлені магійної зброї: чоловіча влада зобов'язана зважати на жіночий принцип родючості і поважати його – як усередині космічного, так і всередині соціо-антропологічного порядку; влада чоловіків контролює лише геніїв полювання, війни, організації. Що ж до молоді, магійний контроль над нею значно більше всеосяжний; він здійснюється за допомогою ритуалу ініціації» [с.159].

«Індивідуальна і колективна ідентичність підтверджується тепер уже не безпосередньо приналежністю до заданої групи, як це було в суспільстві приматів, але всією сукупністю ноологічних ниток, що зв'язують індивіда з його реальною і міфічною ріднею і надають тій або іншій структурі її конкретну ідентичність. Ім'я вводить індивідуальну ідентичність в рамки соціокультурної спорідненості; воно одночасно встановлює і відмінність, і приналежність; індивід виступає «сином» не лише власних батьків, але й суспільства, як нащадок деякого прашура. Міф підтримує пам'ять про прашура, його культ, ефект його присутності, а тим самим – і колективно-індивідуальну ідентичність. Тема прашура, походження, генеалогії нав'язливо повторюється, будучи присутньою в символах, татуваннях, емблемах, прикрасах, ритуалах, церемоніях і святах. Крім того, соціальна ідентичність з часом підтримуватиметься конфронтацією з іншими суспільствами, які, хоча і мають схожу базову організацію, відрізняються своєю мовою, генеалогічними і космологічними міфами, богами, духами, символами, емблемами, прикрасами, ритуалами, магією, – тобто своїми ноологічними характеристиками. Так виявляється, що ноологічна сфера культури визначає ідентичність кожного індивіда, так само як і кожного суспільства, не лише завдяки наявності власного обличчя, але й засобом його протиставлення обличчю чужої культури» [с.159-160].

Культурний код

«Культура сполучає в собі капітал двоякого роду. З одного боку, це – когнітивний і технічний запас знань і умінь, що в принципі може бути переданим будь-якому суспільству, з іншої ж – специфічний запас, що складається з рис її оригінальної ідентичності, підтримує конкретну спільність шляхом відсилання до її предків, її мертвих, її традицій» [с.160].

«Обидва вони в сукупності утворюють породжуючу систему суспільства *sapiens*’а: за допомогою правил, норм, заборон, квазі-програм, стратегій вона контролює існування суспільства в якості феномена, забезпечуючи підтримку соціальної складності, і самовідтворюється в зміні поколінь, відтворюючи себе в кожному з індивідів» [с.160-161].

«З самого народження індивіда розпочинається засвоєння ним *культурної спадщини*, що гарантує її формування, орієнтацію й розвиток в якості громадської/суспільної істоти. Культурна спадщина не просто накладається на *генетичну спадковість*. Вона вступає з нею в комбінації. Вона визначає стимули й заборони, що роблять свій внесок в кожний індивідуальний онтогенез і модулюють відображення генетики в людському фенотипі. Так, кожна культура своїми ранніми *imprintings* (англ. «відбиток»), своїми табу, імперативами, системою навчання, своїм режимом харчування, тим, яких талантів вона вимагає, своїми моделями поведінки в екосистемі, в суспільстві, з іншими індивідами і так далі пригнічує, стримує, заохочує, додатково визначає актуалізацію тієї або іншої здатності або психоафективної риси, чинить свій різноманітний тиск на сукупне функціонування мозку. Вона навіть здійснює власну дію на ендокринну систему і, таким чином, втручається в організацію єдності особи і контроль над нею як цілим.

За такого розуміння «культурницька» теорія «моделей культури», що задають «базову особистість», несе в собі долю істини – за умови, що їй буде відведена певна територія, що вона буде нами релятивізована й діалектизована.

Насправді, культурна спадщина пропонує модель «ідеальної» особистості і статистично сприяє появі відповідних рис. Проте генетична спадковість не зводиться до цієї моделі і може чинити протидію, внаслідок чого встановлюється величезна різноманітність комбінацій культурної спадщини і генетичної спадковості; таким чином, завжди з’являється нестереотипна меншість (яка може зробити свій внесок в суспільну складність, якщо до неї ставитися терпимо або навіть шанобливо, але не пригнічувати або виганяти)» [с.161].

Необхідно уявити собі виняткові екосистемні умови, коли щільність населення підштовхує це населення до заняття землеробством, що швидко стає систематичним, а, можливо, також і до розведення великих стад тварин; усе це ще збільшує концентрацію населення. Додамо сюди перехід землеробського населення до осілого життя в селах, розташованих недалеко один від одного, – і «плем’я» перетворюється на відкриту підсистему, що інтегрується в ширшу демографічну організацію. Оскільки, зі свого боку, важко припустити, щоб чоловіки відмовилися від практики застосування зброї і присвятили себе виключно «жіночому заняттю», правомірно допустити, що відтепер тією мірою, якою чоловік стає пастухом або землеробом, місце полювання займає війна, що стає активним елементом нового соціогенезу [с.168].

5. Третє народження людини: історичне суспільство

Левіафан

«Необхідно уявити собі виняткові екосистемні умови, коли щільність населення підштовхує це населення до зайняття землеробством, що швидко стає систематичним, а може бути, також і до розведення великих стад тварин; усе це ще збільшує концентрацію

населення. Додамо сюди перехід землеробського населення до осілого життя в селах, розташованих недалеко один від одного, – і «плем'я» перетворюється на відкриту підсистему, що інтегрується в ширшу демографічну організацію. Оскільки, зі свого боку, важко припускати, щоб чоловіки відмовилися від практики застосування зброї і присвятили себе виключно «жіночому зайняттю», правомірно допустити, що відтепер в тій мірі, в якій чоловік стає пастухом або землеробом, місце полювання займає війна, що зростає в активний елемент нового соціогенезу» [с168].

«З одного боку, в умовах економічної зміни орієнтирів цілий каскад винаходів сприяє оновленню технології і прискорює перетворення соціальної практики. З іншого боку, організаційна метаморфоза, що відбувається у все більш обмежених і в той же час розширених демографічних умовах, веде до вироблення соціальних спільностей, що охоплюють набагато більші популяції. На наш погляд, сам по собі цей процес міг бути тільки результатом інтерференції, з одного боку – федеративно-асоціативного процесу, коли за допомогою створення союзів і об'єднань стала надбудовуватися один над одним соціологічна макро-єдність, і, з іншого – процесу становлення панування-васалітету. Останнє може виникати на основі територіальних суперечок, суперництва між селами або групами сіл – але може йти із зовні, будучи пов'язане з приходом переселенців і грабіжників, кочівників – мисливців за викупом – і завойовників. Зовнішня загроза могла прискорити федеральний рух, спричинити формування оборонних селянських ліг, будівництво укріплень, що оберігають культ і керівництво, охороняють ринки, комори і майстерні, рятуючи населення в разі небезпеки. З цих пір зароджується місто. Місто, проте, могло народитися і як вінець завоювань якого-небудь царя-воїна, який, підпорядкувавши собі розсіяні дрібні сільські суспільства, влаштовує для себе палац, храм, гарнізон, дома для утримання рабів, стягує данину, що поступово перетворюється на податок, і єдиним жестом засновує і Державу, і місто» [с.168-169].

«Як тільки встановлюється Місто-держава, створюється адміністрація, що починається від палацу, від релігії, від храму; розвиваються ремесла і набирає темп спеціалізація праці; формуються взаємо-доповнювані стосунки й відносини між містом і селом; народжується історичне суспільство» [с.169].

«Так розгортається ланцюжок мутацій організаційного характеру, що завершуються новим соціогенезом. Це – вже третє суспільне народження людства! Капітальна значущість цієї події з антропологічної точки зору аналогічна тому, чим був в ході організаційної еволюції життя перехід від одноклітинного організму до багатоклітинного. Палео-суспільство налічувало декілька десятків індивідів; архео-суспільство ставило в зв'язок один з одним декілька сотень. Історичне суспільство охоплює, як мінімум, багато тисяч індивідів, частенько навіть багато мільйонів, і в діапазоні від міста до імперії воно проявляє демографічні відмінності, такі ж важливі, як і відмінності в розмірах популяції клітин між блохою і слоном. Таким чином, порівняно з архео-суспільством, йдеться одночасно про *мета-систему* і *мега-систему*. Останнє, перетворившись в невелику територіальну одиницю, може бути більш менш інтегровано всередину левіафана, але його культурний код виявляється безповоротно пошкодженим, роздробленим і фрагментованим. Її фундаментальні організаційні принципи реструктуруються на користь Нової Організації, що охоплює всілякі утворення, гетерогенні і в територіальному (села і села, степи для випасу одомашнених тварин, міста) і в соціологічному (касти, класи, етноси, а у випадках імперій – навіть нації) сенсі. Така надзвичайна гетерогенність зв'язується воєдино і контролюється

пануванням центрального апарату – Держави, яка приймає рішення, пліч-о-пліч з яким знаходиться ноологічний апарат – Державна релігія» [с.169-170].

«Держава з її централізацією, конструктивною і репресивною функціями створює новий модус організації складності за допомогою центрального апарату. Ця складність розвиватиметься згідно з принципами, аналогічними принципам розвитку багатоклітинних організмів: ієрархії і спеціалізації. Все відбувається так, як нібито ієрархічна основа палео-суспільства, що обмежувалася пануванням чоловіків, стримувалася розподільчою спільністю (і навіть комунізмом) архео-суспільства, розвивається гіпертрофованим чином на основі політичного й економічного панування. Ієрархія, що в дрібних містах іноді буває гнучкою і відкритою, у великих імперіях часто виявляється жорстокою і незаперечною, накладе згори гнітючу владу еліти – панівного класу – на класи і етноси, які й самі накладаються один на одного; в основі ж піраміди поміщатиметься нижчий під-клас рабів, які в якості жертв і переможених стануть доставляти харчування завойовникам і героям розбійницьких набігів» [с.170].

«Ієрархія примусу перетвориться на загальний принцип організації, що посилює примусовий і репресивний характер Держави. Паралельно прогресуватиме соціальна складність, що множить інтеркомунікації в лоні системи. Вона одночасно і додасть свій внесок у диференціацію суспільства на класи, і сама також оформиться в диференційну ієрархію. Відтепер встановляться корінні відмінності між виконавською працею і працею ухвалення рішень, між працею фізичною і розумовою, механічною і творчою, майстерною. Усі ці відмінності, разом з відмінностями між міським і сільським життям, відіб'ються на особливостях культури і типі особи в кожній з соціально-професійних груп і зумовлять величезні відмінності в повсякденному житті» [с.170-171].

«Спеціалізація сприятиме велетенському прогресу складності соціальних систем, примноженню продуктів, багатств, способів обміну, комунікацій, стимулюватиме винаходи в усіх областях. Вона викличе підйом цивілізацій. Ноологічна спеціалізація – у сфері мистецтва і думки – стане джерелом небаченого естетичного, філософського і наукового розвитку. Проте в індивідуальному плані вона спричинить звиродніння полівалентного, політехнічного типу людини, у якій використання органів чуття досягло невідомих раніше тонкості й точності, людини, що знає все, що є в природі, що виготовляє знаряддя і зброю, будує будинки, робить іграшки для своїх дітей. Ця «цілісна» людина буде витіснена, особливо в містах, індивідом, чиї здібності атрофовані до числа лише небагатьох, – і для більшості населення платою за розвиток громадської складності за допомогою спеціалізації буде непереборне збіднення особистості. Одночасно нова соціальна нерівність, що швидко набуває характеру крайнощів – від царя до раба, спричинить, для маси пригнічених, надзвичайно слабку реалізацію індивідуальних здібностей. Репресивна влада держави, ієрархія, поневолення дуже обтяжуватимуть для цієї маси примус, якщо його порівняти з архео-суспільством; сюди необхідно додати наслідок жажливого паразитизму Держави, панів і власників для суспільства в цілому. Одно з великих винаходів історичного суспільства – експлуатація людини людиною. До того ж тепер людство спустошуватиметься війною, пов'язаною, як побачимо, з самою природою цього суспільства. Таким чином, розвиток нової складності здійснюється ціною регресії, звиродніння, примусових обмежень, що викликаються розвитком ієрархії і спеціалізації. Але воно також пов'язане зі скачками в розвитку надскладності, зокрема, у сфері організації та в утворенні цивілізації міст» [с.171-172].

Велике місто

«З розвитком історичних суспільств з'являється і велике місто, метрополія.

Метрополія служить домівкою соціальної складності. Тут поміщаються централізований апарат, палац або асамблея, великий храм, адміністрація, гвардія, поліція. Саме тут розвиваються спеціалізація праці, стратифікація каст і класів. Тут же відбувається розвиток торгівлі, обміну, ремесла, індустрії. Тут виникає й отримує розвиток писемність. В ході цього загального прогресу складності відбуваються все більш і більш часті випадки надскладності, тобто явища і ситуації, коли послаблення примусовості відповідає прогресу організаційних і еволюційних можливостей. Велике місто – перший різновид соціальної організації, частково аналогічний облаштуванню мозку *sapiens*'а; це – поліцентричне середовище, що є нагромадженням організаційних комплексів і випадкових інтеркомунікацій. З прогресом міської цивілізації у багатьох секторах руйнується жорсткий детермінізм соціокультурних програм і ритуалів, що поступається місцем випадковій грі економічних інтересів, сексуальних і афективних імпульсів і спрямувань. Статистичний детермінізм цього «броунівського руху» проявляє тенденцію зайняти місце механічного детермінізму. За допомогою такого розгортання видимого безладу індивідуальних рухів приховано формуються гіпер-комплекси; останні створюють деякі сфери особистої свободи – фізичної, економічної, сексуальної, інтелектуальної і, кінець кінцем, політичної» [с.172].

«Саме у цих сферах, що то обмежуються невеликою елітою, то відкриті для ширшої категорії вільних людей або громадян, велике місто стає середовищем, що сприяє творчості, інноваціям, новим ідеям, мисленню, науці. Починається новий ноологічний розвиток: на грецьких островах і в Афінах за два століття він вивільнив думку з лещат традиції і догми і пробудив у окремих індивідів те, що дрімало в мозку усього виду *homo sapiens*: філософію. Саме у містах час від часу можуть траплятися подібні «чудеса». Саме в цьому плані міста перетворюються на екосистеми нового етапу церебралізації. Велике місто і справді служить екосистемою, на тлі якої виникають ще два нові феномени, характерні для третього народження людства: автономний індивід і свідомість. Індивідуальність, очевидно, – не щось створене історичним суспільством, а складова частина тріади «вид-суспільство-індивід»; особистісна сторона індивіда зовсім не чекала історичного суспільства для свого розвитку; як ми бачили, цей розвиток здійснюється в ході олюднення й ускладнюється разом з архео-суспільством. Але якщо архео-суспільство, більш менш виробивши пануючий тип особи, починає стримувати розгортання індивідуальних відмінностей, то велике місто, навпаки, дозволяє їм розгорнутися. Явище, властиве власне історичному суспільству, зокрема великому місту, – це відносна автономія індивіда у більш менш обмежених, більш менш елітарних популяціях, що виходить з визнання індивідуальних свобод і наявності свобод стохастичного характеру; це можливість розвитку психологічної, афективної, інтелектуальної складності, це утвердження «я» разом зі всім, що воно спричиняє собою, всім, що передбачається егоцентризмом або егоїзмом.

Разом з «я» розвивається епіцентр мозкової надскладності (при тому що й сам мозок виступає епіцентром поліцентричного антропологічного комплексу). Свідомість є феноменом, в якому пізнання намагається пізнати себе; в якому діяльність духу сама стає предметом діяльності духу; у якому відношення між «я» і речами розуміється як таке, що охоплює і «я», і речі; у якому суб'єкт стає для самого себе об'єктом, знаючи, що він – суб'єкт, і відчуваючи себе таким; у якому він навмання відкриває смугу невизначеності між духом і світом, між уявним і реальним, і запитує цю невизначеність дією і думкою» [с.172-173].

Історія

«Історичні суспільства нестабільні; з накладення зовнішніх і внутрішніх нестабільностей, власне, і складається історія.

Насправді, історичні суспільства є великими сукупностями етносів, класів (спочатку – етно-класів), гетерогенних каст. В порівнянні з архаїчними суспільствами вони слабо інтегровані, слабо зцементовані, а тому нестабільні, незважаючи на надавторитарний характер влади; надавторитарність – не що інше, як спроба урівноважити слабку міру інтегрованості крайньою мірою примусу, здатною лише посилити гетерогенність» [с.175].

Подвійна гра історії

«Таким чином, нестабільність історичних суспільств пов'язана з проривами безладу, кризами, перевищеннями міри, – причому не випадковими й рідкісними, а внутрішньо їм властивими. Ця нестабільність служить для відвернення на себе безладу, криз, *ubris*, властивих мозку *sapiens*'а. Вона вивільняє сили безумства, що утримувалися архео-суспільством у вузді і під наглядом, – після чого встановити який би то не було справжній контроль вже не вдається.

Але саме в цю нестабільність поміщені джерела еволюції, тобто дезорганізації-реорганізації. Перерахуємо їх: це – слабка міра інтеграції, соціальні антагонізми, безладу у сфері влади, розвиток стосунків обміну із зовнішнім світом, війни. Після тисячоліть до історії історична еволюція за декілька віків вибудовує цивілізації, розвиває техніку і мистецтва, здійснює переворот на усій планеті.

Очевидно, що в подібній еволюції немає нічого безперервного, лінійного і механічного. Будучи випадковою, стохастичною, вона виявляється керованою принципом невизначеності, – не лише у своєму розгортанні, але і в самому своєму характері, що полягає в антагоністичному з'єднанні, з одного боку, логіки ускладнення, що має на увазі внутрішній безлад, з іншої ж – безладу, який руйнує її, безперервно піддаючи регресу логіку ускладнення еволюції» [с.178-179].

«Руйнівний вихор історії, розкидаючи на всі чотири сторони уламки культур, в той же час розсіює їх спори. Очевидно, ведеться справжня подвійна історія – гра знищення й ускладнення; у цій грі розгортається одночасно і безладний деструктивний початок *demens*'а, і творче організаційне начало *sapiens*'а; перше вщент розбиває друге, а те, у свою чергу, використовує деструктивні сили для самовідтворення. Така подвійна гра одночасно і живить, і зводить нанівець неспокійну гру, що ведеться між складністю і надскладністю» [с.180].

«На зміну подібному прогресу приходить посилення ієрархії і примусу, тобто зниження складності. Тому подвійна гра історії є також і потрійна гра, в якій беруть участь амбівалентність безладу, низький рівень складності, і надскладність; гра ця містить безліч комбінацій і величезну гамму переходів. Жоден з трьох учасників ще не отримав вирішальної перемоги, і ми живемо в епоху, коли кожен з них, здається, близький до виграшу» [с.180-181].

Але це вже інша історія

«Історія почалася декілька тисяч років тому. Якщо ми оглянемо час, що минув із моменту, який вважається сьогодні датою появи гомінід на землі, виявиться, що *homo sapiens* заповнює собою від 2 до 5% цього часу, а історія – від 0,2 до 0,5%. Можна тільки вражатися творчим і деструктивним силам, що встигли вирватися на поверхню за цей найкоротший період. В той же час можна побачити, що історія – всього лише короткий момент в загальному ході еволюції, і ніщо не заважає нам уявити собі можливість метаісторичної

еволюції, – що здійснюється якщо не без невизначеності і безладу і не без шуму, то, принаймні, без ексцесів сказу» [с.181].

«Якщо тепер ми звернемося до кризи нашого часу, – такому всеосяжному, такому глибокому, такому багатому можливостями загального знищення, загального Примусу, але також і нової Творчості, – можемо запитати себе: «Чи не стоїть перед нами проблема надскладного суспільства вже зараз?»».

У цьому немає нічого немислимого, оскільки на землі вже існує розмножена у кількості трьох мільярдів і така, що має практично необмежені можливості відтворення, надскладна система, що функціонує як популяція десяти мільярдів індивідів; це – мозок *homo sapiens*; ми знаємо також, що ця система не обов'язково повинна захльостуватися безумством, хоча вона і функціонує на межі безладу і божевілля» [с.181-182].

«Більше того, в цій перспективі корисно буде помітити, що далеко не усі можливості людського мозку негайно знаходять застосування, що його здібності – в тому числі здатність до свідомості і творчості – для своєї актуалізації і свого розвитку вимагають соціокультурного контексту, який сам по собі достатньо складний і який, в той же час, є поступово створюваним велетенським породженням все того ж людського мозку. Інакше кажучи, для подальшого розвитку мозкової надскладності потрібний подальший соціальний розвиток, – як ми припускаємо, розвиток мета-суспільства» [с.182].

«Упродовж останніх двох століть в історії неодноразово виникали міфи – провісники надскладності. Демократія, соціалізм, комунізм, анархізм – усе це лише різні грані однієї і тієї ж ідеальної системи: системи, ґрунтованої на інтеркомунікації, а не на примусі, поліцентричній, а не моноцентричній, системи, що базується на творчій участі в ній усіх, – слабо ієрархізованої системи, сприяючої зростанню організаційних, винахідницьких, еволюційних можливостей при зменшенні пов'язаного з нею примусу.

Ми сьогодні відчуваємо, що вона одночасно і можлива, і неможлива. Нemoжлива, оскільки йдеться не про революцію або реформу тих або інших феноменів, яка, скажімо, ліквідувала б панівний клас або імперію, не зачіпаючи самої системи, що породжує панування. Підстави останньої дуже глибокі, і наївно було б припускати, що досить буде знищити нинішні зовнішні її прояви – капіталістичні, державні, псевдосоціалістичні – щоб вирвати її з коренем. Наше суспільство несе в собі глибоко вкорінену спадщину приматів, палео-структуру, успадковану від палео-суспільства (як палеоцефалон успадкований від мозку рептилій), архео-структуру, успадковану від архаїчного суспільства, нарешті, свою власну структуру, властиву історичному суспільству, що містить в собі левіафана» [с.182].

«Зміни неможливі, оскільки ніде історичне суспільство не йде до своєї загибелі, оскільки воно множить себе, фатальним, неминучим, і в той же час необхідним для звільнення рас і етносів чином, – разом з тим, що величезні імперії концентрують в собі все більшу владу. Нemoжливі вони й тому, що Примус сьогодні виступає у вигляді чарівливого Звільнення, оскільки його хитрощам майже немислимо протистояти, принаймні, до тих пір, поки воно не дорветься до влади і не почне здійснювати пригнічення. Нemoжливі вони, оскільки прагнення до надскладності йде убік і схиляється до непогрішного Вчення, що претендує на те, що ним вирішена загадка історії і що воно несе в собі свідомість прийдешнього.

Нemoжливі вони, нарешті, тому, що революція, що вимагається для них, набагато перевершує все, що розуміється під відповідним терміном: йдеться одночасно про те, щоб «змінити життя», і про те, щоб «перетворити світ», щоб революціонізувати індивіда і об'єднати людство, зробити реальністю мета-мікро-мега-суспільство, погоджено з'єднане на

усіх своїх рівнях, – від міжособистісних взаємовідносин до світового ладу. Але в той же час ми передчуваємо, що тут перед нами відкривається нова можливість. Потреба у вирішальному кроці всюди відчутна в самих різних формах; новий розвиток свідомості цілком можливий, і геній самоорганізації, як ми знаємо, здатний творити дива. Нам відомо, що безлад і кризи, що несуть в собі ризик регресії, одночасно створюють і умови для прогресу» [с.183].

6. Людина-півострів

Антропологічна цілісність

«Кожна одиниця людської поведінки є одночасно генетичною/церебральною/соціальною/культурною/екосистемною. В рівній мірі воно означає, що наука про людину поліцентрична: людина не має якоїсь вузько конкретної суті, яка була б чисто культурною; вона не є і деяким квазі-геологічним накладенням культурного шару на біологічний шар; її природа полягає у взаємозв'язку, взаємодії, в інтерференції, здійснюваній у рамках поліцентризму і завдяки ньому» [с.188].

«Співвідношення виду й індивіда для всякої живої істоти вже несе в собі деяку аксіоматичну невідому величину. Де поміщається суть життя? У гені (ДНК), тобто в системі відтворення, що увічніює себе в часі (вид), або ж в протеїні, тобто в метаболічній діяльності індивіда? Чи поміщена вона в мінливому, скороминущому всесвіті життєвих феноменів, або ж – в стійкому, незмінному всесвіті принципу, що їх породжує? У чому «мрія» життя (Яacob, 1970) – в самовідтворенні, тобто в тому, щоб вижити, або в метаболізмі, тобто в тому, щоб жити («насолоджуватися»)? Чи живемо ми заради виживання, чи виживаємо ми заради життя? Що є «істина» – те, що проходить крізь час, або ж те, що поглинається часом? Чи міститься істина у формі, чи міститься вона в чомусь- конкретному? Дати відповідь на всі ці питання просто неможливо, бо виживання й життя, насолода і продовження роду, метаболізм і механізм відтворення, явище і породження, – все пов'язано взаємними співвідношеннями, де все – і мета, і засоби один для одного, і немає нічого, що дозволяло б здолати цю невирішувану амбівалентність, в якій приховується загадка складності» [с.189].

Психо-соціо-культурна людина

«Справжня людина проявляє себе в діалектиці *sapiens-demens*. І, як вже було показано, лише розробка теорії організаційної надскладності дозволила б пов'язаним способом інтегрувати непов'язані аспекти людських феноменів; лише вона дозволила б радикальним способом зрозуміти ірраціональність» [с.192].

Єдність у різноманітності

«Так, усі живі істоти мають один і той же генетичний фундамент (ДНК), одну і ту ж базову організаційну структуру (клітинну), – але саме спираючись на загальні підстави, вони змогли досягти видової різноманітності. Усередині самих видів відтворення на основі розділення статей служить джерелом нового принципу різноманітності, бо комбінує між собою різні генофонди, риси яких по-різному розподіляються в потомстві. Нарешті, на рівні фенотипу тим сильніше проявляється індивідуальна різноманітність, чим більш еволюційно розвинений цей вид. Фактично, чим складніше жива система, тим більш чутливий індивідуальний онтогенез до взаємовідносин з середовищем і випадкових подій, що вторгаються в хід розвитку; тобто і екосистемні відмінності, і поодинокі події вносять свій вклад в диференціацію індивідів.

Звідси випливає, що людина, у своїй якості тварини високого рівня складності, біологічно детермінована за допомогою принципу єдності/різноманітності, і вже на цьому

рівні єдність і різноманітність є не відштовхуючими, а взаємозв'язаними компонентами» [с.194].

Породження і явлення

«Культурна і соціальна антропологія повинна будуватися на фундаменті «родової людини» (людської природи) і фундаментальній соціології. Фундаментальна ж соціологія ще не народилася. Соціологія, що претендує на характер загальної, такою не є, бо розглядає виключно суспільства людей; не є вона і антропологічною, бо не зв'язує вивчення цих суспільств з характеристиками, властивими мозку *sapiens*'а. Крім того, соціологія, якій належить народитися, має бути передусім «природничою» наукою, має враховувати, що суспільство є дуже поширеним способом організації, що проявляється у світі живого у вкрай різноманітних формах. Отже, йдеться про те, щоб розробити достовірно загальну теорію, здатну охопити і принцип єдності, і принцип різноманітності» [с.198].

«Все-таки задовільна теорія культури далеко ще не створена – частково тому, що одна з ключових проблем культури пов'язана з ноологічною сферою. Якнайглибша пільма все ще покриває дивовижний світ, що тягнеться від сновидінь до ідей, від міфологічних структур до логічних. Ми бачили, що понад усе оригінальність *sapiens*'а проявляється у виникненні ноологічної сфери. П'єр Оже (Auger, 1966) і Жак Моно (Monod, 1970, р.181-182) пропонують розглядати ідеї в якості «екзистенцій (*existants*)» нового типу. «Людина – носій нового царства, царства ідей. Не те щоб людина виявилася першою істотою, у якої можуть мінятися ідеї; але вона – перший, хто їх відтворює, наділяє їх деякою генетикою і дає їм можливість сформувати своє власне царство» (Auger, 1966, р.148). «Четверте царство утворює цілком певні організми – ідеї, що відтворюються шляхом розмноження в ідентичному вигляді в середовищі, представленому людським мозком; це можливо завдяки присутнім в ньому резервам порядку» (Ibid, р. 98-99). Ідеї, таким чином, суть істоти, що живуть на мозковій межі життя, – подібно до того, як на іншій межі живуть віруси. Віруси, як і ідеї, – істоти, здатні самовідтворюватися в умовах паразитування на якому-небудь організмі; як і ідеї, віруси передаються від однієї живої системи до іншої, вони час від часу впроваджуються в генетичний код, як ідеї – в культурний код, вносячи в нього інформацію або творчого, або згубного характеру. Але, на відміну від вірусів, ідеї об'єднуються між собою, збираються в організовані послідовності, стають міфами, ідеологіями, антропоморфними сутностями. Це робить їх ще більше, ніж віруси, схожими на живі істоти. Можна тому розглядати ідеї, міфи, богів у якості «екзистенцій», наділених відносною автономією (висловив же колись Леві-Строс дивну, але глибоку думку: «Люди не думають міфами, міфи думають самі за себе»); їх екосистемами служать культура і мозок. Звичайно, боги існують лише завдяки нам, – але, завдяки нам, вони співіснують з нами чи то паразитично, чи то симбіотично. Неповноцінність усіх наук про людину – в тому, що вони не надають екзистенціального статусу уявним образам-уявленням та ідеям: *вони вбачають відображення там, де насправді є подвоєння, вони бачать дим там, де йде термодинамічне пароутворення*. Треба було б вивчити хімію ідей, їх організоване життя, її специфічні правила. Ноологія – наука, що ще не народилася, – повинна увінчати собою антропо-соціологію [с.199-200].

«Йдеться про постановку під питання принципу побудови дисциплін, що незграбно розчленовують складний об'єкт, що по суті складається зі взаємовідносин, взаємодій, інтерференцій, доповнень, опозицій конститутивних елементів, кожен з яких знаходиться в полоні в тієї або іншої окремої дисципліни. Щоб виникла справжня міждисциплінарність, потрібно побудувати відкриті дисципліни, артикульовані згідно складних феноменів; зрозуміло, що потрібно побудувати й методологію *ad hoc*. Потрібна також

трансдисциплінарна теорія, думка, що намагається охопити єдиний об'єкт науки, одночасно безперервний і дискретний, – physis» [с.200].

«У фізиці мікросвіту, теорії інформації, історії, етнографії все більше усвідомлюється розуміння того, що об'єкт конструюється спостерігачем, обов'язково проходячи через опис в мозку. Такий церебральний опис не є, проте, чистий продукт фантазії; він несе в собі характеристики невирішених двозначностей, що можуть бути проясненими лише за допомогою опису опису (vonFoerster, 1974) і включення того, що описується, в опис. Таким чином, йдеться про створення метасистеми для системи науки. У цьому полягатиме нова метафізика, яка дозволить, – не здолати, звичайно, – але хоч би краще досягнути прірву, що небезпечно розширюється, між наукою і цінностями (етикою), наукою і доцільністю (антропо-політикою)» [с.201-202].

Заключний висновок: «Людина за своєю суттю – мудрець-безумець. Людська істина припускається помилки. Людський порядок допускає безладдя. Тепер уже йдеться про те, щоб запитати в себе, чи здійснюється прогрес складності, винахідництва, розумності й соціальності *всупереч* помилкам, безладдю і фантазіям, *разом* з ними чи *завдяки* їм. І відповімо ми так: воднораз – і *завдяки*, і *разом*, і *всупереч*; бо правильна відповідь може бути тільки складною і суперечливою» [с.108].

ЕФРОЙМСОН В.П. ГЕНЕТИКА ЕТИКИ Й ЕСТЕТИКИ

Режим

доступу: http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/ehtika_i_ehstetika/ehfroimson_v_p_genetika_ehtiki_i_ehstetiki/36-1-0-1990

Передмова

«Кожен видатний учений повинен мати потяг до влади, яка виражається в пропаганді свого вчення. Роботи вченого без цього потягу залишаються непоміченими, і праці його пропадають дарма... Генетичне вивчення потягу до влади у вчених не менш істотне, чим у політиків, полководців, деспотів. У найсильнішій мірі потяг до влади мають фанатики певного вчення, прагнучи підкорити йому весь світ, пророки, засновники релігій, самозванці: звідси поступовий перехід до диваків і параноїків, одержимих манією величі» [с.6].

«Розуміння того, що потяг до влади – залежна від генотипу риса психіки, дуже важливе. Бо ця необхідна для самоорганізації соціуму риса вдачі може піти на шкоду соціуму, якщо не дотримуватимуться певні правила «техніки безпеки» у поведженні з можновладцями» [с.7].

«Нині майже ніхто не оспорує дарвінівську теорію природного відбору. Важко оспарювати роль особи і «випадку» в ході історії. Але існують дуже стійкі, цілком природні упередження з приводу будь-якого застосування теорії природного і соціального відбору по відношенню до людини. Майже автоматично будь-які міркування з цих питань відразу асоціюються з соціал-дарвінізмом і не обговорюються по суті. Природний відбір у людини представляється чимось неіснуючим з початку цивілізації. Якщо ж говорити про соціальний відбір, т. е. про підйом у більш забезпечені або престижні прошарки, то визнання ролі яких-небудь біологічних чинників «з порогу» розглядається як щось близьке до нацизму, фашизму і соціал-євгеніки» [с.11].

Між тим, суть расизму і соціал-дарвінізму полягає зовсім не у визнанні генетичних відмінностей між расами (такі безперечно існують), а в неправдивому затвердженні спадкової розумової або духовної переваги однієї раси над іншою (чого насправді немає). Соціал-дарвінізм полягає в твердженні, що більш забезпечені класи або нації спадково перевершують менш забезпечені, але зовсім не у визнанні біосоціальних чинників. Тому потрібно не накладати вето на вивчення відбору (природного і соціального) у людини, а вивчати його, пам'ятаючи, що ще півстоліття назад найбільші генетики того часу (Меллер, Холден, Хогбен) спростували соціал-дарвінізм, що, до речі, знайшло своє відображення в Едінбурзькому маніфесті генетиків (1939) і в резолюціях Американського суспільства генетики людини (1977-1978).

Генетика ясно встановила неспроможність принципу «або генетика, або середовище». Ясно, що в розвитку будь-якої особливості беруть участь і генотип, і середовище. Але ясно, що у рамках звичайних умов розвитку співвідносне значення генотипу і середовища для різних властивостей, нормальних і патологічних, абсолютно по-різному. Так, в розвитку гемофілії або безлічі антигенних особливостей людини практично все детермінується генотипом (визнання чого, до речі, не завадило, а надзвичайно допомогло лікуванню гемофілії); генотип, очевидно, в дуже великій мірі визначає «стелі» можливостей різних компонентів психіки, тоді як зміст цієї психіки, теж в нормі, у величезній мірі визначається умовами розвитку. Наприклад, генетично детермінована здатність до членороздільної, зрозумілої мови, що ілюструється фактами спадкової глухоти, недоумства або психозу.

Навпаки, в реалізації психічних потенцій, зокрема мовних, вирішальну роль відіграє середовище.

Розглядаючи еволюційне становлення альтруїзму, ми не можемо не ігнорувати факт впливу постійного природного відбору на розвиток хижацьких інстинктів, емоцій панування і пригнічення, ні існування групового відбору в протилежному напрямі. Констатуючи факт генетичного детермінізму, ми вимушені зважати на те, що всі властивості, особливо психічні, потребують зовнішніх стимуляторів для свого повного прояву і, як правило, пригнічуються або збочуються соціальним середовищем. Під словами «совість», «альтруїзм» ми розумітимемо всю ту сукупність емоцій, яка спонукає людину здійснювати вчинки, особисто їй безпосередньо не вигідні і навіть небезпечні, але такі, що приносять користь іншим людям. В принципі альтруїзм біологічно виправдовує себе переважно при взаємності, як це буде показано нижче, тому відбір на альтруїзм повинен супроводжуватися найсильнішим відбором на почуття справедливості.

Характерно, що у усіх народів виробилися дуже гострі емоції по відношенню до вчинків, які руйнівні діяли на альтруїстичне почуття, а саме - до невдячності і зради по відношенню до своїх, до сім'ї, до колективу, до суспільства. Здавалося б, природний відбір має бути цілком спрямований на розвиток хижацьких інстинктів, інстинктів панування, супер-сексу, територіальності. Але специфіка еволюційного розвитку людства, значною мірою із-за періоду безпорадності немовлят і дітей, що все подовжується, така, що природний відбір був в дуже великій мірі спрямований на розвиток біологічних основ самовідданості, альтруїзму, колективізму, жертвовності.

Егоїзм дуже сприяє виживанню індивіда. Проте продовження роду вимагало від наших предків безперервної героїчної турботи про потомство і про охорону його. Група, зграя, рід, орда, що не мали біологічних основ потужних інстинктів і екстраполяційних рефлексів колективного захисту потомства і групи, прирікалися на загибель особливою формою природного відбору – груповим природним відбором. Іншими словами, разом з елементарним індивідуальним відбором йшов і груповий відбір на незліченні форми альтруїзму, спрямовані на розвиток колективізму і множини інших індивідуально не вигідних, але корисних суспільству форм поведінки, що диктуються совістю [с.12].

Питання про матеріальний субстрат біологічних основ альтруїстичних емоцій ще дуже далеке від постановки. Проте принципові шляхи для вивчення цього матеріального субстрату розкриті дослідженнями з імплантованими електродами. Загальновідоме існування в мозку центрів люті, голоду, задоволення (шур виявляється здатним без кінця натискати клавішу, через замикання імплантованого електроду дратівливу саме центр задоволення), є центри прогнозування. Можна постулювати існування центрів, що беруть участь в етичних і естетичних оцінках. Якщо припустити, що такі центри сполучені нервовим зв'язком з центром задоволення, то без натяжок можна уявити собі і виникнення матеріального субстрату такого зв'язку в ході еволюції [с.12-13].

Питання про роль компонента середовища в онтогенетичному розвитку альтруїстичних емоцій вирішуване значно важче. Мабуть, що екзогенна стимуляція потрібна. Річ у тому, що немовлята і діти, навіть добре доглянуті, але позбавлені материнської ласки або її еквіваленту, зростають бездушними егоїстами, нездатними до утворення емоційних зв'язків. Зрозуміло, такий «чистий» експериментальний варіант депривації материнської ласки за наявності хорошого харчування і догляду дуже рідкісний і «не передбачений» природним відбором; набагато частіший варіант раннього негативного «імпринтінгу» в широкому, довільному значенні цього слова, тобто занедбаності, недоглянутості, постійних образ,

постійного самоствердження старших або групи однолітків за рахунок одинака. Дуже частий і озлоблюючий варіант почуття неповноцінності, що вимагає компенсації шляхом егоцентричного самоствердження.

Але прагнення все пояснювати соціальними чинниками набуває іноді дещо алогічної форми. Зрозуміло, людина немислима поза соціальним середовищем, навіть будучи Робінзоном. Але вона немислима і без повітря, води, їжі, діяльності. Про вплив середовища на формування особи і психіки людини надруковані такі гори книг і статей, що з них, ймовірно, можна було б скласти другу китайську стіну. Якби ця друга стіна виявилася значно менше першою, то її все ж вистачило б на те, щоб затулити досить важливі обставини:

- 1) кожен індивід надзвичайно вибірково сприйнятливий до зовнішніх явищ;
- 2) індивід – не сім'я, що проростає там, куди його занесло, а істота, що досить активно вибирає собі своє оточення;
- 3) це «типове» середовище сформувало людей з полярними психікою і інтелектом;
- 4) кожен індивід має особисту, особливу сприйнятливість і опірність до різних дій середовища [с.13].

Обґрунтування еволюційно-генетичного походження біологічних основ альтруїстичних емоцій відразу підключає ще два інші завдання: необхідність сформулювати хоч би елементи еволюційно-генетичної теорії сприйнятливості до краси і елементи теорії індивідуальності і масової анти-соціальності.

Значна доля сприйнятливості до краси обумовлена підсвідомими реакціями, що вимагають лише стимулу для свого розвитку [с.14].

Гранично спрощуючи: суть в тому, що сприйнятливий набагато швидше й повніше, більш емоційно розкриває істини й закономірності, використовує експрес-метод отримання інформації. Сприйнятливі набагато згуртованіші єдиним переживанням, символом, як бійці навколо прапора, вони й набагато більш етичні в тому оточенні, де саме етичність, нерідко шкідлива індивідуально, сприяє виживанню групи. Ось що підпорядковує розвиток сприйнятливості до краси природного відбору. До речі, дуже істотно, що і сприйнятливість до прекрасного, і самий характер її у високій мірі індивідуальні і значною мірою спадково-детерміновані [с.14].

Але виникає питання: якщо в людстві еволюційно-генетично закладені якісь добрі начала, то чому ж у світі в ході донаціональної, міжнаціональної і класової боротьби так довго і часто торжествувало зло; чому ж історію людства можна сприйняти як історію жахливого зла, несправедливостей, жорстокого пригнічення, поневолення, спустошливих воєн, безглуздої різанини беззбройних? Це, здавалося б, природне питання тим більш важливе, що відповідь на нього повинна хоч би в зародку містити конструктивне рішення, як же уникнути масового торжества злого начала. Але раніше потрібно вивчити питання: хто ж реально править людством? І це питання повертає нас до біологічної проблеми невичерпної спадкової гетерогенності людства, зокрема за етичними властивостями; гетерогенності тим більшої, що протягом всього його біологічного і історичного розвитку відбір йшов у взаємно протилежних напрямках – як на альтруїзм, так і на сукупність хижацьких, власницьких інстинктів і емоцій, зокрема і на емоції жадності, хтивості, панування, владолюбства. Неминучий наслідок – гетерогенність, поєднання етичності в одній сфері з неетичністю – в іншій [с.14-15].

Величезну роль грає специфіка соціального відбору, соціального підйому, просування вгору по майнових, ієрархічних, кастових, класових сходах, що передавали владу до рук

зовсім не найбільш обдарованим людям, прагнучим затвердити в суспільстві добрий початок. Навпаки, соціальний відбір постійно піднімав на соціальні верхи нехай і енергійний, але передусім найбільш владолубний, жадібний прошарок людства, такий різnorідний в силу згаданого вище природного відбору на гетерогенність. Історія майже усіх фінансових і багатьох політичних діячів – це передусім і найбільше історія обману, віроломства, хижацтва, шахрайства, підступності, зради, жорстокості, спочатку «без рукавичок», потім «в рукавичках». Недаремно слово «тиран» означало спочатку просто загарбника влади і було позбавлене етичної інтонації, стало потім синонімом підступності, звірства [с.15].

Але соціальний підйом тирана тисячоліттями означав одночасно ломку усіх параметрів, по яких раніше йшов соціальний відбір. Основною умовою існування ставали покірність і конформність. Швидко створювалася нова ієрархія, підібрана за ознакою вірнопідданної анти-соціальності, що маскується високою метою. При цьому відбувалася масова переоцінка уявлень про людину: бачачи негідників, що височіють на командних постах, а головне, вірячи в неправдиві, уявні цілі, маси змінювали свої нормальні етичні критерії на навіювані їм згори, виправдовувані високим завданням, на такі, при яких тільки і можливе подальше існування.

Відбувалося дивовижне явище: щоб уціліти під владою тирана, було недостатньо робити йому зовнішню шану і покору; внутрішня антипатія була б швидко розгадана. Потрібно було і її зживати, вселяти самому собі, своїй сім'ї, усім рідним щиру любов до того, що пригноблює, інакше усім доводилося погано. Тому ніколи жоден законний правитель, що успадкував трон, або обраний всенародно президент не користувалися, здається, і малою долею тієї народної любові, як найжорстокіші з тиранів – Нерон, Доміціан, Атілла, Чингізхан, Тамерлан, Філіп II. Чи надовго? В усякому разі, на увесь час свого володарювання.

Філософія і мудрість не можуть задовольнити нас: «Дрібне задоволення, яке дає необмежена влада, купується настільки дорогою ціною, що людина, не позбавлена здорового глузду, не може їй заздрити». «Принцип держави деспотичного безперервно розкладається, тому що він порочений за своєю природою. Інші держави гинуть внаслідок особливих обставин, що порушують їх принципи; це ж загине внаслідок своєї внутрішньої вади». Проте цей процес загибелі виснажливо тривавий.

Схильності людини, його соціальність, асоціальність або анти-соціальність в дуже великій мірі визначаються тими ціннісними критеріями, тими ідеалами і завданнями, які в ній реалізувалися під впливом сприйнятого в дитячому і підлітковому віці. Саме тоді вирішується альтернатива «я за себе, для себе» або «я для інших, за інших». Цій альтернативі можна надалі змінювати в окремих випадках, вона далеко не усеосяжна, але являється житнеопределяющей.

Найбільшою трагедією людства є те, що при багатьох соціальних структурах до влади пробираються люди, найменш скуті общечеловескими етичними нормами [с.16].

Цілком природно, що формулювання біологічної, тим більше генетичної, антитези може викликати неприйняття з боку цілком добросовісних радянських філософів, соціологів, педагогів, що десятки років виховувалися і виховують в дусі, що не передбачав яких-небудь антитез.

Виражаючись сучасною мовою, йдеться про величезне значення зворотних зв'язків, причому чим складніше і потужніше держава, чим більший вплив вона робить на розвиток суспільства і особи, тим більше цей постійний і швидкий корелятивний зворотний зв'язок

виявляється необхідним. Кінець кінцем призначення держави полягає у вирішенні неминучих конфліктів між особистим і соціальним; також в тому, щоб потреби особи задовольнялися не на шкоду суспільству і щоб інтереси суспільства задовольнялися не за рахунок пригнічення прав особи. Але питання про право особи нерозривно пов'язане з питанням про сенс життя індивіда. І виникає віковичне питання про сенс життя.

У чому ж, проте, істинний сенс життя? Особливість людської природи, створеної тією специфікою природного відбору, яка буде описана в ч. I, дозволяє дати нехай приблизну формулу: «Сенс життя в тому, щоб бути потрібним». Ця формула, при усій її стислості, охоплює багато що: жінці (та і чоловікові) потрібна дитина, вони обоє потрібні дитині, дитина потрібна товаришам, їм усім потрібні вчителі, педагоги, наставники; всі ці люди, за винятком паразитів, потрібні суспільству, цьому суспільству потрібні всі, від некваліфікованих робітників до найбільших творців. Почуття своєї потрібності являється, мабуть, самим постійним джерелом задоволення. Почуття саме своєї потрібності матері і батьку, дружині, друзям, товаришам, справі є головним джерелом власної гідності. Навпаки, свідомість заміності або непотрібності є джерелом важкого смутку [с.17-18].

Прагнення до максимальної самореалізації спирається на прагнення бути максимально і незамінимо потрібним. Невизнання трагічне тільки в тому випадку, якщо індивід починає сумніватися в потрібності своєї справи.

Людство єдине: наукою, мистецтвом, етикою. У всіх народів світу є схожі міфи і легенди, поеми і казки. Ця спільність має пояснюючу назву «бродячі сюжети». Але це пояснення ігнорує суть справи, а вона двояка. По-перше, ці сюжети з'являються у географічно віддалених, абсолютно ізольованих один від одного народів не шляхом запозичення, а незалежно; по-друге, і це найважливіше, вони замість того, щоб згаснути в результаті «природного» відбору ідей або витіснення одних ідей іншими, зберігаються через те, що ці загальні всім народам сюжети підтримуються «єдністю психічних процесів, що знайшли в них своє вираження» [с.18].

Якщо відмовитися від уявлення про те, що в людській особистості саме природним відбором, а не тільки вихованням закладені такі потяги і прагнення, як почуття справедливості, взаємний альтруїзм, жертвний героїзм, самовідданість, то виявиться, що сама ідея про створення справедливого, не експлуаторського суспільства – брехлива. Воно не потрібне. Треба тільки таке суспільство, яке забезпечує загальну ситість і максимум задоволень для максимуму своїх членів. Справедливість же нікому не потрібна. Звичайно, серед загального голоду і віками встановленої системи безправ'я, мало хто абсолютно самостійно прийде до ідеї необхідності справедливості, і таких вигадників можна легко знешкоджувати. Але варто було тільки трохи «розпустити туго стягнутий на животі ремінь», тільки прибрати жах загрози іноземного вторгнення та інші страхи, а головне, інквізицію і гестапо, як ці диваки з'являлися, і маси починали думати так само, як ці одиниці, хоча, здавалося б, усі могли бути ситі, п'яні, мати «тютюн у носі» і багато видовищ [с.19].

Для того, щоб повністю усвідомити гостру необхідність найсерйознішого й рішучого спростування сучасного соціал-дарвінізму, усвідомленого, підсвідомого й несвідомого, потрібно передусім задати, зовсім не в риторичній формі, низку запитань, на які треба спочатку дати ствердну відповідь, якою б сумною вона не була, і тільки тоді навести ті аргументи, які в корені спростовують неосоціал-дарвінізм. У неминуче довільній послідовності ми поставили низку запитань, які ясно покажуть, яку аргументацію доводиться спростовувати.

1. Чи можна привести дані, що свідчать про те, що людина за своєю спадковою

природою – злісний хижак, якій тільки страх перед помстою, відплатою і законом утримує від будь-яких звірств, що приносять їй особисту користь, вигоду, насолоду?

2. Чи можна привести доказ того, що якраз таким, причому саме тільки таким людина і людство стало в силу природного відбору?

3. Чи можна привести докази того, що війна є природним станом людства і що саме на війні людина найповніше проявляє свої найвищі біологічні властивості?

4. Чи можна навести докази того, що найвищим типом людини є позбавлена всякої совісті, «білява бестія», що думає й піклується тільки про задоволення своїх потягів?

5. Чи можна стверджувати, що саме війни перетворили людство на найвище створення природи?

6. Чи можна підібрати (нехай неправдиві) докази того, що в людства існують спадково вищі і спадково нижчі раси, народи і класи?

7. Чи вдавалося інквізиції, капіталізму, фашизму, націонал-соціалізму, націоналізму виховувати широко віруючих у бога, у право на нестримне користоловство, в гітлеризм, у феодальні і самурайські ідеали кодексу честі «бусидо» й утримувати досить довгий час в цій ширшій вірі в усі ці й суміжні ідеали багатомільйонні маси не лише паразитів, але й трудящих так, щоб натворити незліченне зло і загрожувати загибеллю всьому людству?

8. Чи можна привести наочні докази того, що життєвий успіх припадає переважно на долю хижаків, досить розумних і спритних, щоб своє користоловство і кар'єризм приховати якщо не від погляду «знизу», то хоч від погляду згори? На ці питання і дюжини питань такого ж роду можна дати позитивну відповідь, абсолютно не підозрюючи, що всі ці твердження абсолютно невірні й на всі ці питання існують вирішальні спростування, причому саме з позицій еволюційної генетики, з позицій дарвінізму. Але для того, щоб ці спростування дати, для того, щоб в результаті зіткнення тези й антитези виник переконливий синтез, треба привести соціал-дарвіністську й історичну аргументацію повністю. Тільки таким чином можна її спростувати і поховати як брехливу [с.20].

Частина I. Еволюційна генетика взаємного альтруїзму

1. Природна агресивність та еволюційні механізми її стримування

1.1. Жорстокість і її наслідки

Історія людства – вічні війни і жорстокості, зростання злочинності в «цивілізованих» країнах – вселяє думку, що агресивність, егоїзм і хижість – природні невикорінні властивості людства в цілому. Про це невпинно твердить додарвіновський і післядарвіновський соціал-дарвінізм [с.21].

Міриади рабів і жебраків, не скріплених узами громадського режиму, втратили всяке полювання стояти за міцність цілого, яке не забезпечувало їм навіть того мінімуму добробуту і справедливості, який давала покріпачена персидська община.

Здавалося б, уявлення про звірино-егоїстичну природу людини спирається не лише на історію, але і на дарвінівську теорію природного відбору: усі нездатні до самозбереження повинні вимирати, поступаючись місцем тим, хто за всяку ціну, будь-якими засобами перемагає і знищує ворогів і суперників [с.21-22].

Згідно багатьох соціал-дарвіністських теорій людина невикорінно несе в собі увесь цей закріплений в генах психічний спадок – пристрасть до панування, власності, зброї, вбивств і воєн. Якщо уявити собі існування диких тварин тільки як боротьбу усіх проти всіх, то природний відбір серед них дійсно повинен вести до посилення хижацьких інстинктів. Якщо такий же характер мав природний відбір в ході формування людства, то неминучим є

умовивід, за яким усі етичні начала в людині породжені лише вихованням, релігією, вірою, переконанням ззовні, тобто є особливостями, цілком придбаними в ході його індивідуального розвитку і тому неспадковими. Тому спалахи масової жорстокості – це явище неминуче, це повернення до тваринних інстинктів, до первісних, звіриних, віками пригнічуваних, але природних спадкових властивостей.

Дійсно, з точки зору здорового глузду і звичайного уявлення про природний відбір пануючим інстинктом є інстинкт самозбереження, прагнення до особистої вигоди, до особистого благополуччя будь-якими засобами. Це прагнення до особистої вигоди в суспільстві тому обмежено лише розумом, що диктує таку обережність і такі норми лицемірної поведінки, які дозволили б обійти караючий закон або уникнути небезпечної ворожнечі. Звідси всі вчинки, спрямовані на особисту вигоду, на особисте збагачення, на поневолення оточення, але здійснювані в приховуваній таємниці, природні, а людину утримує від їх здійснення тільки страх і нав'язані вихованням навички. Ця логічна теорія, що виводить усю поведінку людини з його створеного відбором абсолютного егоїзму, підкуповує своєю простотою і логічністю. Дійсно, згідно Гекслі, «так звана доброта або добродетель полягає в поведінці, абсолютно протилежній до того, яке призводить до успіху в космічній боротьбі за існування» [с.23].

1.2. Еволюційні обмеження жорстокості

Але без еволюційно створених біологічних основ і аспектів гуманістичної поведінки, що вбудовані в людську свідомість і чекають лише імпульсу для своєї реалізації, не змогло б існувати ніяке співтовариство. Наскільки згубною може бути відсутність вбудованих інстинктів і, наприклад, турботи про потомство, наочно показує природна історія царя тварин – лева, що взагалі не знав до появи людини гідних ворогів, звіра, здатного убити і зжерти будь-яку іншу тварину, за виключенням, можливо, слона і крокодила. Леви полюють зграями, призвідниці – левиці, але «левову частку» здобичі безперешкодно пожирають самці. Тільки після цього приходить черга левиць. Левенятам часто взагалі нічого не залишається, і вони нерідко гинуть від голоду. Еволюційний дефект – відсутність турботи про потомство – був однією з причин того, що могутні леви так і залишилися нечисленим видом, на благо всім іншим тваринам.

Просто символічно, що наймогутніша істота, хижак, який живе серед беззахисних жертв, не може отримати еволюційну або популяційну перемогу тільки тому, що погано піклується про потомство. В якості контрасту можна привести маленьку газель Томпсона; при появі хижака газель відразу стрибає на усіх чотирьох ногах вгору, так що її в саванах видно за півтора кілометри; газель, що стрибнула вгору, тим самим піддає себе відчайдушній небезпеці, та зате стадо отримує миттєве попередження. Газель Томпсона надзвичайно численна як вид.

Відмітимо, до речі, що древня формула «людина людині – вовк» є наклепом на вовків, які дуже миролюбні один по відношенню до одного і навіть у боротьбі за самицю поводяться, якщо так можна виразитися, по лицарськи: вовк, що визнав себе переможеним, підставляє шию під укус, немовби піднімає руки вгору, і переможець тут же припиняє бійку.

Еволюційні механізми обмеження внутривидової боротьби майже безкінечні [с.24].

Історію можна розглядати як історію доброго початку, можна розглядати і як історію перемог жорстокості. В одних видів існує стійка моногамія з вірністю самця саміці і потомству, у інших видів – полігамія з жорстокою боротьбою між самцями. У одних видів ця боротьба ведеться на смерть, у інших видів це взаємо безпечна дуель, що зводиться до з'ясування переваги. Жорстока боротьба за територію в одних видів змінюється в інших

видів повним колективізмом. Таким чином, і з біології, і з історії можна вивести діаметрально протилежні висновки про природу людини, про те, чим вона є. Масовій жорстокості протистоїть і масова самовідданість [с.26].

2. Із чого розпочалися етичність і альтруїзм

Ймовірно, ніхто не стане оспорювати, що готовність матері або батька ризикувати життям, захищаючи свій послід або дитинча, викликана не вихованням, не благо-набутою, а природна, закладена в природі матері і батька, причому батьківське почуття у тварин триває лише той термін, упродовж якого дитинча або послід потребує допомоги і охорони батьків, а потім батьки перестають звертати увагу на життя потомства. Очевидно, що цей складний інстинкт закріплювався лише постільки, оскільки він сприяв передачі спадкових особливостей батьків, зокрема, інстинктів захисту потомства, безпосереднім і віддаленим нащадкам батьків. Навпаки, відсутність батьківських інстинктів відмітала начисто такі дефективні генотипи, що зберігало і удосконалювало самі батьківські інстинкти. Але вже у стадних тварин цей тип альтруїзму поширюється за межі сім'ї, охоплюючи зграю, стадо, в яких відсутність почуття взаємодопомоги, обов'язку прирікає її членів на швидке вимирання – бо у багатьох видів тварин тільки зграя, а не пара батьків, здатна одночасно здійснювати системи сигналізації про небезпеку, системи захисту і системи годування дитинчат [с.27-28].

У природі людини закладено багато «звіриного». Але в звірах закладено багато «людського». Розглядаючи один за іншим види вищих хребетних, ми знайдемо майже у кожного з них той або інший інстинкт, емоцію або здатність, що зазвичай вважаються монополією людини: героїчну охорону потомства і турботу про нього, взаємовиручку в небезпеці, організований самовідданий захист стада, вірність і відданість, здатність до швидкого вироблення умовного і екстраполяційного рефлексу, комбінаторні здібності, гостру пам'ять, здатність до навчання і членороздільної мова, життєво важливих форм колективізму [с.28].

Особливий інтерес представляє робота Р. Триверса (Trivers R. L., 1971), присвячена проблемі природного відбору на взаємно альтруїстичну поведінку з розбором трьох систем : 1) симбіозу між рибою-хижаком і видом-санітаром, що очищає його тіло від ектопаразитів-рачків, 2) попереджувальний крик у птахів, 3) не обмежений лише колом родичів взаємний альтруїзм у людини [с.29].

Триверс розглядає три моделі: 1) альтруїст систематично ризикує собою для будь-яких членів популяції; в цьому випадку «ген» альтруїзму приречений на витіснення (якщо тільки на виручку альтруїстові не приходять і неврятовані ним); 2) альтруїст ризикує собою тільки заради близьких родичів при малому ризику для себе і великому шансі на порятунок того, хто ризикує загинути, ген альтруїста пошириться широко; 3) альтруїст ризикує собою переважно для альтруїстів же і для здатних на взаємний вдячний альтруїзм. В цьому випадку інтенсивність відбору тим вище, чим частіше в житті особини зустрічаються ситуації, що вимагають взаємної виручки.

За інших рівних умов важливе значення має видова тривалість життя індивіда – чим вона більша, тим більше шансів на вигідність взаємного альтруїзму; міра дисперсії і перемішування особин визначає вірогідність зустрічі у біді з врятованим; міра взаємозалежності особин визначається і їх територіальною близькістю один одному: чим менше суспільства, тим «вигідніший» взаємний альтруїзм; він дуже важливий в сутичках між колективами.

Але особливе значення Триверс надає проблемі «обманщиків», тобто осіб, що

скористалися допомогою, але які не виручають рятівника, що потрапив у біду. Така невдячність карається в усіх співтовариствах дуже жорстоко, проте питання про те, якою мірою це прагнення карати невдячного є похідним загального спадкового почуття справедливості або ж є вузько специфічним, або ж породжено вихованням, нині можна вирішувати лише непрямим шляхом.

Висновки Триверса про те, що відбір на агресивність по відношенню до невдячних (обманщиків) може спричинити ще складніші форми відбору, нам видається далекосяжним. Огляд Триверса закінчується словами: «...при психологічній і пізнавальній складності, яку швидко набуває система, важко вирішити, якою мірою роль альтруїзму в еволюції людини пустила в хід відбір на психологічні й пізнавальні здібності, що частково породили різке збільшення об'єму людського мозку під час плейстоцена» [с.30].

3. Із чого розпочинаються людина і людяність

3.1. Поняття про канали еволюції і про ортогенез

Еволюція виду одночасно йде в різних напрямках, але з дуже різною швидкістю. Молекула гемоглобіну людини, що відокремилася від свого загального предку з горилою декілька мільйонів років назад, відрізняється від молекули гемоглобіну горил лише однією кислотою зі 147, що входять до складу бета-ланцюга гемоглобіну. Але в десятки разів більший час знадобився, щоб з п'ятачкової форми морди виріс хобот слона і сформувалася шия жирафа, що відкрила виду, спрямованому на її подовження, масу листя, недоступного іншим неповзучим ссавцям. Еволюція виду йде спрямовано, по певному видовому каналу [с.30].

Система кореляції, що одного разу створилася, визначає й основні напрями, «канали», «тунелі», рухом по яких вид надалі реагуватиме на відбір [с.31].

Основний канал еволюції з супутніми кореляціями постійно ставав головним об'єктом відбору; цей канал сприймав основний тиск відбору, хоча, звичайно, відбір йшов завжди й по безлічі некорельованих ознак.

3.2. Канали еволюції людини

Розуміння того, що в ході еволюції предків людини найбільш інтенсивний відбір вів їх по дорозі все зростаючої соціалізації, зокрема шляхом створення анатомічної бази для членороздільної мови, шляхом збільшення мозку, особливо його лобових долей, і «кори руки», надзвичайно важливе. Тільки так можна зрозуміти, яким чином створювалися й розвивалися біологічні основи соціальних емоцій, як би ці основи ми собі не уявляли: чи у формі деяких безумовних рефлексів, або, наприклад, нервових зв'язків лобових, префронтальних скроневих долей з центрами задоволення або болю, або ж у вигляді готовності мозку до утворення екстраполяційних рефлексів, або якихось інших, поки що тільки розшифровуваних матеріальних субстратів.

Одна з найважливіших подій, що сталася на початку довгої стадії деревного мешкання наших предків, полягало в сильному укороченні частини морди, що виступає. Упізнання і спостереження того, що оточує, поступово перемістилося з морди і носа, з нюху – на очі, руки, на розгляд і хапання.

У мавпи площа рухомої кори, що управляє рукою, приблизно так само велика, як і площа кори, що управляє ступнею, тоді як у людини «жора руки» набагато більша, ніж жора

ступні – прямий результат відбору на спритніше/вправніше використання знарядь. Порівняння місткостей, внутрішніх поверхонь черепа і їх функцій у сучасної людини і її предків показує, що відмінності полягають передусім в порівняльних об'ємах лобових доль центрів мови, центрів пам'яті, центрів координації руху рук і пальців. Коли наш предок почав ходити на задніх лапах, а передні лапи стали руками, з'явилися знаряддя, почав нестримно рости мозок, почав складатися абсолютно новий канал коригованої, надшвидкої еволюції [с.31].

Простежуючи еволюцію і вимирання викопних ящерів, можна помітити, що найпотужніша зброя нападу не врятувала б його володаря від поразки в сутичці з менш озброєним хижаком, якби рука об руку із засобами нападу не існувало досить міцної захисної броні. Широко відомі й кориговані зрушення в напрямку підвищення потужності засобів захисту і нападу, які закінчилися глухими кутами еволюції різних видів велетенських ящерів.

Основний канал еволюції з супутніми кореляціями постійно ставав головним об'єктом відбору, цей канал сприймав основний тиск відбору, хоча, звичайно, відбір йшов завжди і по безлічі некорегованих ознак.

Великий мозок безпорадний, поки його вміст не пов'язаний в ціле умовними і екстраполяційними рефlekсами, пам'яттю, досвідом, знаннями, уміннями, навичками. Паралельно еволюційному зростанню мозку все більш подовжується термін безпорадності дитинчат, термін, впродовж якого вони потребують допомоги і охорони з боку не лише батьків, але й усієї зграї, стада, орди, племені, сім'ї. Навіть у найпримітивніших племен дитина до шести років абсолютно не здатна до самостійного існування, до оборони, і навіть в індіців лише з дев'яти років починає самостійно полювати. Безперервна охорона, безперервне годування безпорадних дітей і вагітних, чисельність яких складала не менше третини зграї, а іноді й більшість її, могла здійснюватися тільки зграєю, ордою в цілому, скутою у своїй рухливості цією масою носіїв, що потребують охорони та їжі, і передавачів генів. І якщо еволюція людини від пітекантропа залишила помітні сліди у вигляді скелетів, що поступово міняються, то відносно спадкових інстинктів і безумовних рефлексів людина повинна була далі відокремитися від пітекантропа, чим виводкові птахи від гніздових.

Церебралізація направила становлення людства по ще вужчому каналу корегованої еволюції із-за ряду додаткових причин.

1. Ходіння на задніх кінцівках змінило форму тазу і позбавило пражінок властивої мавпам здатності народжувати великоголових дитинчат. Тому підйом на задні кінцівки, поява пітекантропа, що стоїть і ходить прямо, спричинили народження малоголових дітей з неміцним черепом, якому належало сильно і довго збільшуватися вже в ході подальшого розвитку, з незрілою нервовою системою, що теж довго розвивається після пологів.

Мозок новонародженої мавпи важить близько 70% ваги дорослої особини. Повна вага досягається до піврічного віку, найпізніше – до однорічного. Мозок немовляти людини важить усього лише 23% ваги дорослої особини [с.33].

2. Підйом на задні кінцівки і звільнення передніх спричинили можливість народження дитинчат, абсолютно незрілих фізично, нездатних ходити, яких матері належало доношувати на руках, тоді як у наших чотириногих предків дитинча здатне ходити майже з моменту народження. Всі ці скориговані один з одним поступові наслідки церебралізації все більшою мірою і на все довший термін посилювали залежність збереження потомства від міцності спайки усередині зграї, орди, племені і сім'ї.

3. За довгий період палеоліту і неоліту, коли територіальна відокремленість орд і

племен людини швидко обривала поширення таких, переважно людських, інфекцій, як чума, холера, віспа, кір, дизентерія, тифи, коли жінки народжували по 10-15 дітей, а з них доживало до зрілості лише двоє-троє, виживання і поширення племен головним чином залежало від успішного захисту потомства проти хижаків, від безперервний годування дитинча, від догляду за ними [с.34].

4. У більшості ссавців сексуальний потяг строго сезонний. Але це обмеження було зняте вже у наших віддалених предків. В силу цього немовлята стали з'являтися і в саму неподходящу пору року, що ще більше посилювало залежність їх виживання від спайки усередині орди, роду, сім'ї і племені.

Еволюційні зрушення за наявності системи кореляції, що вже склалася, можуть відбуватися дуже швидко. Швидкість еволюційного зрушення пояснюється його попередньою підготовленістю й безліччю адаптивних корелятивних зв'язків. Громадська організація, завдяки якій тільки й могло пережити людство період від дріопітека до наших днів, неминує розвивалася на основі природного відбору, при якому всі якості соціальності, в тому числі й біологічні основи альтруїстичних емоцій, повинні були розвиватися інтенсивно і корельовано. Розвиток соціальності вимагав і паралельного розвитку кори мозку, здатності до швидкої перебудови умовних рефлексів, а головне, навчання [с.34].

Долюдські орди і зграї могли існувати без яких-небудь особливо складних колективістських і альтруїстичних інстинктів. Вони могли перемагати і навіть плодитися. Вони тільки не могли вирощувати своє потомство, а отже, вони не могли передавати свої гени і вмирати, утворюючи незліченну глухих кутів і куточків еволюції. Виживати могло лише потомство зграй з достатніми інстинктами й емоціями, спрямованими не лише на особистий захист, але й на захист потомства, на захист орди в цілому, захист блискавичний, інстинктивний або швидкий. В умовах доісторичних і навіть історичних наявність цих інстинктів, потягів безперервно перевірялася природним відбором [с.34].

Еволюційний успіх досягається не стільки потенційною силою розумових здібностей, не стільки організацією 15 млрд. нервових клітин мозку індивіда, скільки передачею розумових досягнень в межах співтовариства або навіть виду. Потенційні здібності аборигенів Австралії прекрасно продемонстровані під час другої світової війни безперечним і успішним лідерством деяких австралійців. Перебування аборигенів Берега Міклухо-Маклая і сотень інших покинутих племен на рівні кам'яного століття ілюструє не їх «природу», а швидше недосконалість сучасної цивілізації [с.35].

4. Совість і етичність як наслідок групового природного відбору

4.1.Груповий відбір на альтруїзм

Круг інстинктів, безумовних і екстраполяційних рефлексів, необхідних для збереження потомства, величезний. Потрібна не лише хоробрість, але й хоробрість жертвна, сильне почуття товариства, прихильність не лише до своєї сім'ї, але до всіх дитинчат в цілому, необхідність захисту вагітних самиць, причому в умовах постійних нападів хижаків багато з цих рефлексів повинні були спрацьовувати блискавично [с.36].

Звичайно, не можна уявити собі шлях до людства тільки як шлях посилення вдосконалення і розширення того початку, який можна назвати альтруїстичним. Боротьба усередині зграї або племені за здобич, за самицю або жінку супроводжувалася відбором на хижацькі інстинкти; вождь в сучасному південноамериканському мисливському племені залишає в 4-5 разів більше дітей, ніж рядовий мисливець. Але плем'я, позбавлене етичних інстинктів, мало, можливо, так же мало шансів залишити потомство, як плем'я одноногих,

одноруких або однооких. І якщо в ході еволюції, що направляється по каналу церебралізації, неминуче зростали до велетенських, ніким з тварин і віддалено не досягнутих, розмірів резервуари пам'яті, матеріальні основи безумовних, умовних і екстраполяційних рефлексів, складних механізмів прогнозування, то так же неминуче і швидко росла та система інстинктів і біологічних основ емоцій, в яку входить і наше поняття про совісті.

Комплекс етичних емоцій і інстинктів, що підхоплюються відбором в умовах тієї специфіки існування, в яку заводила людство його церебралізація, виявляється надзвичайно широким і складним, а багато протиприродних з точки зору вульгарного «дарвінізму» видів поведінки виявляються насправді абсолютно природними, а їх біологічні основи спадково закріплені. Тому властиве людині прагнення здійснювати благородні, самовіддані вчинки не є просто позою (перед собою або іншими).

Єдність етики в колективі спирається на безліч неспадкових механізмів – прагнення до нагороди, авторитету, допуску в суспільно вагому групі, страх покарання, остракізму. Боязнь вчинити антиетичний вчинок, прагнення до етичності поза сумнівом спираються і на совість, властивість спадкову, але, так би мовити, не конститутивну, а швидше, індуктивну, якщо користуватися термінологією генетики бактерій. Будучи в цілому генетично детермінованою, викуваною у вогні природного відбору, совість в цілому і багато її компонент – почуття вкрай «індуковане», що збуджується і пробуджується [с.37].

Таким чином, почуття обов'язку, домінуюче в поведінці невиверткої більшості, породжене не кантівськими «зірками на небі і божественним законом в серці», а відпрацьованим за десятки тисяч поколінь еволюції комплексом психічних, поведінкових реакцій, таких же необхідних людству, як і мова, як уміння користуватися знаряддями. Закон природного відбору, наймогутніший із законів живої природи, самий безжальний і «аморальний» серед них, постійно прирікав на загибель переважну більшість живих істот, що народжуються, закон знищення слабких, хворих, в певних умовах – і саме тих, в яких складалося людство, – породив і закріпив інстинкти і емоції найбільшої моральної сили.

4.2. Проблема взаємності альтруїзму

В якості початкової моделі для розвитку взаємного альтруїзму у людини і його предків треба розглянути ситуацію, при якій небезпечне, нешкідливе для альтруїста втручання дуже підвищує шанси того, хто гине, рятуючи. Взята ізольовано, така акція альтруїста повинна знижувати його шанси на виживання. Але якщо врятований, у свою чергу, згодом ризикне життям, виручаючи рятівника, що потрапив у біду, то така двочленна і багаточленна система підхоплюватиметься відбором, а не усуватися ним; важливу роль відіграватиме те, наскільки великий ризик для рятівника, виграш для врятованого і готовність останнього піти на жертву [с.38].

Гомініди якраз і жили в умовах, що сприяли розвитку взаємного альтруїзму: велика тривалість життя, проживання дрібними, взаємозалежними стабільними соціальними групами з тривалою батьківською турботою. Почуття вдячності може також виховуватися громадською думкою, але воно може підхоплюватися й відбором. Врятований може не побажати ризикувати собою з вдячності; в такому випадку його ніхто не виручить в разі нової біди і високої вірогідності повторного попадання в біду. Напроти, проявлене ним у минулому почуття вдячності може сприяти виживанню. Чим примітивніше умови життя співтовариства, тим інтенсивніше за інших рівних умов підхоплюватимуться відбором, ймовірно, реакції, що лежать в основі вдячності.

Визнавши, що природний відбір вів еволюцію людства в напрямку розвитку альтруїзму, ми одночасно повинні допустити існування відбору і на ряд етичних

властивостей, що цей альтруїзм цей альтруїзм обмежують. Передусім, не обмежений нічим альтруїзм самовбивчий. Зокрема, він породив би і широко розповсюдив би необмежений егоїзм у формі експлуатації альтруїстів. Очевидно, проти необмеженого альтруїзму діяв як індивідуальний, так і груповий відбір: і абсолютний альтруїст, і плем'я з полярно представленими в ньому альтруїстами й егоїстами загинули б; можливо, є доля істини в твердженнях, що найлагідніші, найпорядніші племена і народності, так би мовити, «атипові» якраз і живуть на «обочинах Ойкумени», в найважчих умовах Арктики і Антарктики, в жарких пустелях саме тому, що їх витіснили із сприятливіших зон проживання племена з помірною або великою часткою агресивності.

Одним з обмежувачів альтруїзму, поза сумнівом, є почуття справедливості, що паралельно розвивається. Альтруїзм припускає певну міру взаємності, інакше альтруїст піддається постійній, убивчій експлуатації; альтруїзм одного виховує й заохочує необмежений егоїзм експлуататора – комбінація згубна і для індивіда, і для групи в цілому. Тому не дивно, що альтруїстичні емоції виявляються в психіці людини (а відбір створює й нервові зв'язки, і координуючі центри) пов'язаними із загостреним почуттям справедливості. Це почуття повинне не лише переривати прояв альтруїзму по відношенню до невдячного, але й загрожувати йому серйозною бідю. Безліч експериментів і спостережень показують не лише те, що альтруїзм поширюється й підтримується дружбою та взаємністю, але й те, що порушення принципу взаємного альтруїзму у племен, що ведуть примітивний спосіб життя, карається дуже жорстоко.

Істотним є те, що людина розвинулася не з триметрових гігантопитеків з могутньою мускулатурою і величезними різцями, а з набагато менш рослих гомоєректус. Незамінну тваринну їжу – велетенську свиню, гіпопотама, оленів і іншу велику дичину – він міг добувати тільки колективним полюванням, яке вимагало дуже хорошої координації дій. Наш предок міг стати індивідуальним добувачем тільки з появою лука, і, можливо, з його винаходу індивідуальна сім'я стає осередком племені. Набагато пізніше починається землеробство [с.39].

Виникає питання: «Чи не принижує все сказане саме поняття етики, моралі, навіть елементарної порядності до рівня утилітарності, банальної корисливості? Чи не ображаємо ми незліченних героїв і героїнь минулого, сьогодення й майбутнього зведенням їх вчинків до простої реалізації туманних, палеонтологічно древніх біологічних імпульсів? А сказане про зачатки етики у тварин чи не зводить усі відмінності між ними і людиною до чисто кількісного підвищення ролі соціального чинника в характері того природного відбору, який формував людство? Чи не знищується і чи не опошляється поняття етики як поняття чистої безкорисливості й самовідданості? Чи не зникає ідея безкорисливості, якщо виявляється, що залучення до найвищих ідеалів базується виключно на конкретних матеріальних механізмах?»

На всі ці питання можна, як нам здається, дати чітку, категоричну негативну відповідь. І не лише тому, що об'єднання десятків або сотень інстинктивних, напівінстинктивних, умовнорефлекторних, екстраполяційно-рефлекторних реакцій, наявних у різних видів тварин, створює в людини якісно особливу етику. Не лише тому, що наростання відбору на альтруїзм і соціальність призводило до ряду якісних стрибків. Можливо, що більш важливішим є те, що категорія корисливості взагалі зникає, замінюється прагненням до піднесеного. Людина, свідомо або підсвідомо етична, виявляється особливою системою, зачатки якої, зародившись на примітивних східцях, стають високим активним початком, каталізатором незліченних реакцій усередині індивіда і поза ним, початком, що породжує

нескінченно складну, непередбачувану систему соціальної спадкоємності.

Головними носіями і передавачами етичного початку є жінки.

5. Спектр етичних норм, створюваних груповим відбором

5.1. Прихильність до родичів

Еволюційно-генетичний аналіз пояснює нам, чому споріднені зв'язки, любов до родичів виявляються, як правило, міцнішими й сильнішими за «вибіркову спорідненість» з неспорідненими друзями. Проблема ця, як показав У. Гамільтон (Hamilton W. D., 1964), вирішується тим, що індивід передає половину своїх генів дітям і має половину генів, спільних з братами-сестрами, батьком-матір'ю, чверть генів, спільних з племінниками і двоюрідними братами, восьму частину генів – з двоюрідними племінниками [с.40].

Ілюструємо прикладом. Якщо індивід, що має умовний ген альтруїзму А, гине, жертвуючи собою заради порятунку чотирьох братів і сестер, то із загибим зійде у небуття один ген А; зате, оскільки він рятує чотирьох чоловік, кожен з яких за законами Менделя має 50 шансів на 100 бути володарем гена А, він рятує своєю загибеллю (у сенсі математичного очікування) два гени А. Якщо такі події регулярно повторюватимуться, частота гена самовідданості А закономірно зростатиме серед племені або зграї. Якщо наші герої жертвуватимуть собою, рятуючи кожного чотирьох дуже далеких родичів або зовсім неспоріднених людей, то ген самовідданості А через декілька поколінь вимре. Якщо наші герої жертвуватимуть з покоління в покоління кожного разу, рятуючи сотню людей свого племені або роду, серед яких десятків людей мають той же ген самовідданості, то гену А призначено буде швидке поширення.

Висновок: ген жертвності заради рідних поширюватиметься навіть тоді, коли жертва рятує мало людей. Ген жертвності не лише заради близьких родичів, але і заради близьких взагалі поширюватиметься лише в тих випадках, коли жертва приноситься тільки заради порятунку безлічі людей. Ці гранично спрощені моделі й розрахунки, проте, пояснюють набагато стійкішу прихильність до рідних, ніж до інших людей, хоча, здавалося б, серед чужих набагато легше знайти близького друга, ніж серед обмеженого кола своїх родичів. Саме споріднені і кланові й навіть зв'язки «земляків» підтримувалися природним відбором.

Винищувальний звичай кровної помсти, зрозуміло, теж спирався на цю форму групового відбору, що обмежувала принцип «всі за одного, один за всіх» рамками свого роду або клану, тоді як «тверезий», але зовсім не еволюційно-генетично орієнтований розум легко відкинув би всю кланову систему емоцій як безглузду.

У. Гамільтон (там же) розглянув такі моделі, при яких індивід може залишити більше дорослого потомства, якщо більше піклується про нього, ніж про власне виживання і подальшу плодючість. Ген, що підвищує виживаність родичів носія, має додатковий пристосувальний ефект, здатний розповсюдити позитивну дію на самого носія. Як він вказує, «ген батьківської турботи», що передається половині потомства, якщо воно численне, може сильніше поширюватися, ніж альтернативний варіант (аллель) цього гена, що має протилежний ефект. Наприклад, тривожний крик птаха може дещо підвищити її шанси стати жертвою хижака, що наближається, та зате понизить небезпеку для іншої зграї.

5.3. Природний відбір і розвиток етики сексуальних контактів

Протягом усієї еволюції тваринного світу природний відбір обставляв статевий потяг емоціями величезної, нестримної сили. Єдине призначення цих емоцій, так потужно розвинених, – забезпечити появу потомства. Але миші, щури, кролики народжують багато десятків дитинчат, і загибель більшості з них не усуває повністю батьківські генотипи з

відтворення. Навпаки, потенціал розмноження людини, обділеної фізичними засобами оборони і втечі, набагато нижчий, тоді як стадія безпорадності потомства все подовжувалася і подовжувалася. Звичайно, навчання входить в життєвий шлях будь-якого ссавця і, наприклад, пізнання середовища властиво кожній тварині, а людині особливо. Але якщо природа (щоб не повторювати без кінця слова «природний відбір») ухитрилася створити нескінченно складні апарати статевого потягу, то, врешті, з якогось етапу еволюції наших предків вирішальну роль стала відігравати не фізіологія запліднення і вагітності, а питання виживання потомства і його доживання до свого етапу відтворення, причому для цього була потрібна допомога не лише батьків, а всього колективу. Тому природний відбір, вже створивши складну фізіологію потягу, зачаття і виношування, міг з усією силою спрямуватись на вдосконалення комплексу інстинктів і емоцій індивідуальної любові, парного шлюбу, що має вирішальне значення для відтворення людини та єдино забезпечує цей етап [с.47].

5.4. Захист старості

Виникає питання, чому в людському суспільстві існує повага до людей похилого віку і старих жінок, зовсім неспоріднених. Чи не являється це лише продуктом виховання?

Покажемо, що таке уявлення, можливо, породжене нерозумінням величезного значення міжгрупового відбору в історії розвитку людини. Річ у тому, що вже на зорі організації людських співтовариств, з розвитком мови все більше, а можливо й вирішальне, значення в боротьбі за існування став відігравати факт накопичення й передачі досвіду. Обсяг знань, умінь і навичок, необхідних племені для виживання у боротьбі з природою і ворогами, неухильно зростав. Уміння й навички виготовлення знарядь, одягу, добування й підтримки вогню, ловля, збір і зберігання провізії, знання звичок тварин – жертв і хижаків, знання властивостей харчових, цілющих і отруйних рослин, знання зірок, річок, боліт, гір, лікування ран і хвороб, догляд за немовлятами, облаштування житла, увесь цей воістину енциклопедичний арсенал знання, накопичуваний, освоюваний предками, перевірений у житті, враховуючи відсутність писемності, майже цілком ставав надбанням старих людей. Старі люди з їх життєвим досвідом і резервуаром знань, що зберігаються в пам'яті, неминуче ставали скарбом, що охоронявся і шанувався племенем. Від цієї нечисленної групи (у примітивних умовах люди рідко доживали до старості) виживання племені, можливо, залежало набагато більшою мірою, ніж від молодих, але недосвідчених добувачів. Обсяг знань і навичок, які до розвитку писемності доводилося цілком тримати в пам'яті, звичайно, був дуже великий, і не лише з чисто етичних принципів, а також просто в силу здорового глузду. У народів, що не мали писемності, старійшини мали дуже великий авторитет [с.48].

5.5. Груповий відбір на прагнення до пізнання

Більшість людей готова на найвеличніші труди заради того тільки, щоб позбавитися від необхідності хоч трішки подумати.

Т. А. Едісон

Я не можу покинути цей світ, не вчинивши все, до чого почуваю себе покликаним.

Л. Бетховен. Заповіт

Культ наук в найвищому сенсі, можливо, ще потрібніший для морального, чим для матеріального процвітання нації... Наука підвищує інтелектуальний і моральний рівень; наука сприяє поширенню і урочистості великих ідей.

Луї Постер. 1871

Однією з особливостей людини і людства є цікавість/допитливість, не лише наявність

орієнтовного і дослідницького інстинктів, але і жадоба до знань прирікала чимале число людей на жертви і поневіряння. З життєвої точки зору цю спрагу нерідко вважають протиприродною, тим більше, що володіння знаннями не допомагало, а швидше заважало їх власникам вижити і тим більше залишити більше потомства. Ті, що йшли далі вже загальновизнаного або думали про недозволене, гинули в усі віки. Потомство великих учених, мислителів, поетів, провидців зазвичай нечисленне. «У пророка, що пізнав жінку, сімдесят сім днів не говорить Бог», по древньому вислову. Індивідуальний відбір, ймовірно, в усі віки діяв проти надмірно допитливих, проти тих, що прагнули до пізнання. Та зате на генотип, спрямований на засвоєння, пізнання і розуміння, працював груповий відбір, іноді надзвичайній потужності [с.49].

Груповий відбір не був таким інтенсивним і сильним, щоб зробити жагу знань загальною і неприборканою, як, наприклад, статеве почуття, але він все ж йшов. Приказка «наукова робота є задоволення особистої допитливості за державний рахунок» не зовсім точна. Цікавість задовольняється читанням, навіть бездумним. Але саме жадання пізнання нового, істинного, прихованого змусила працювати в науці сотні тисяч людей до того, як ця праця стала добре оплачуватися. Жадоба до знань і розуміння охоплювала безліч людей завжди. Якщо вона спрямовувалась на жрецтво, чернецтво, знахарство, алхімію, талмудизм, кабалістику, сектантство, на вивчення Біблії, Корану, конфуціанства, то вона не створювала безпосередніх матеріальних благ. Але навіть ці прагнучі істини шукачі релігії, приречені на безпліддя, нерідко цементували свої племена і народи етичними нормативами, що послабляли внутрішньо-племінну боротьбу.

Шляхи природного відбору несповідимі. Нічого й думати про те, що природний відбір формувався на здатності до вищої математики або абстрактного живопису, але здатність навчатися, пізнавати і встановлювати причинні зв'язки, прогнозувати, не лише спостерігати, але й синтезувати, здатність до абстрактного мислення, здатність укласти величезну інформацію в короткі закономірності, дійсно повинна була створюватися природним відбором. І цей відбір поза сумнівом існував вже багато тисячоліть тому. Чи стали дарування більш високими і частими за останні тисячоліття, важко сказати, тому що кожне наступне покоління піднімається на плечі попередників, і накопичення знань, умінь, культури цілком визначається соціальною передачею, соціальною спадкоємністю [с.50].

Отже, емоції людяності, доброти, рицарського відношення до жінок, до людей похилого віку, до охорони дітей, прагнення до знання – це ті властивості, які так само каналізовано і неминуче розвивалися під дією природного відбору в міру перетворення пралюдини на тварину соціальну завдяки цефалізації та подовження терміну безпорадності дітей; як розвивався також від людиноподібного предку мозок, умовний рефлекс і можливості екстраполяційного рефлексу, пам'яті, здатність до членороздільної мови.

Для виміру ролі спадковості в мінливості психічних особливостей інтелекту і здібностей недостатньо вимірювати міру схожості інтелекту батьків і дітей, оскільки в цій схожості важливу роль гратиме соціальна спадкоємність. Основні результати дає вивчення близнюків [с.51].

Винятковий інтерес для оцінки співвідносної ролі спадковості і середовища в мінливості коефіцієнта інтелекту серед найбільш обдарованого юнацтва представляють дослідження Р. Нікольса (Nichols R.C., 1965). Він обстежував близнюків, що входили до числа 600 тис. щорічно тестованих старшокласників. В ході 3-годинного весняного тестування їх, між іншим, запитували, чи є у них близнюк і чи проходить він тестування. За умовами відбору на тестування і опитування в обстеження потрапляли серед близнюків

тільки ті пари, в яких обдарованими були обидва партнери. Чудовим чином серед тестованих було виявлено не удвічі більшу кількість двояйцевих, ніж однайцевих, а 315 пар однайцевих (монозіготних) і 209 пар двояйцевих близнюків. Це «ненормальне» співвідношення саме по собі прикметне, вказуючи на те, що серед обдарованих, якщо один однайцевий близнюк обдарований, то майже завжди обдарований і його партнер, що далеко не так часто відбувається при двояйцевості.

Але, незважаючи на те, що в обстеження потрапили переважно інтелектуально схожі двояйцеві близнюки, коефіцієнт спадкоємності IQ виявився дуже високим ($\kappa_s = 0.72$). Найбільш схожими виявилися ОБ-партнери з математики (0.80), за словниковим текстом (0.69), за природничо-науковою кмітливості (0.51) і з соціальних проблем (0.67). Відносно низькою виявилася доля спадковості в мінливості за володінням англійською мовою. Це останнє може пояснюватися тим, що однайцеві близнюки, тісно спілкуючись один з одним і розуміючи один одного «з півслова», менше потребують розвитку мови, ніж двояйцеві партнери. Але це – питання окреме, основне й вирішальне – дуже висока схожість між собою у обдарованих ОБ-партнерів, навіть на тлі також обдарованих партнерів ДБ [с.56-57].

6. Пластичність реалізації спадкової інформації і проблема «імпрингу»

Якщо перейти від змісту спадкової інформації до її реалізації (навіть якщо йдеться про досить елементарні, біохімічні або морфологічні особливості), то в кожній такій ситуації, чи у бактерійній клітині, або, тим більше, клітині людини, реалізується лише мала доля спадкових потенціалів. Зрозуміло, що і з альтруїстичного спадку людини, з арсеналу її спадкових норм реакції в кожному історичному епоху реалізується далеко не все. Для пробудження, реалізації цих загальнолюдських емоцій (про винятки мова буде нижче) потрібне виховання. Так, в ході історії відбувається пристосувальна зміна реалізованої частини етичного кодексу відповідно до існуючих соціальних умов. Частина етичного спадку тимчасово залишається нереалізованою, наприклад із-за перерви в спадкоємній передачі стимулів, а інша частина, навпаки, посилюється, гіпертрофується [с.57].

Однією із систем явищ, пов'язаних із розгортанням генетичної інформації і таких, що демонструють той факт, що це розгортання детерміноване лише в міру доцільності, є імпринтинг. Суть його ілюструється прикладом качат, які відразу після вилуплення починають йти за качкою, не потребуючи для цього будь-якого навчання; істотно, що якщо немає качки, то качата починають йти за будь-яким великим рухомих предметом, будь то людина, або собака, або навіть щось неживе. Очевидно, що в природних умовах таким першим предметом виявляється качка-мати, і те, що йде за нею, породжене інстинктом, створеним природним відбором; цей інстинкт в нормі забезпечує виживання безпорадних качат і лише в незвичайних умовах б'є мимо мети, примушуючи йти за зовсім іншою істотою або предметом. Але експериментальне вивчення імпринтингу показало, що він можливий лише впродовж дуже короткого терміну після вилуплення, пізніше ж ця здатність дотримання втрачається і може бути досягнута тільки тривалим дресируванням.

Важливо, що ранній імпринтинг показує не лише за ким потрібно слідувати, але і з представником якого виду потрібно злучатися після статевого дозрівання. Підстановка у стадії імпринтингу замість матері іншого предмета передрішає, що цей предмет або схожий з ним стануть об'єктом статевого потягу, і ця закономірність поширюється не лише на птахів, але і на ссавців, до мавп включно. Більше того, немовля теж проходить період високої чутливості, коли у нього формується глибока прихильність до матері, незалежно від годування і тримання в чистоті.

Посмішка немовляти, посмішка і метушня матері з ним дуже міцно закріплюють

зв'язок між обома; немовля, що добре годується і доглянуте, але позбавлене раннього імпринтингу ласки, може на все життя залишитися знервованим і боязливим. Навпаки, ранній хороший імпринтинг створює стійкість до подальших психічних травм. Довічний вплив імпринтингу або його відсутність на чутливій стадії споріднені по силі, гостроті і тривалості враження, здійсненого на нас якою-небудь катастрофою, – те, що сталося, може запам'ятатися назавжди. Ряд дослідників, і в їх числі Д. Моріс (Morns D., 1967), вважає, що випадкова перша еякуляція, що сталася під час метушні хлопчент один з одним, може сприяти розвитку гомосексуального потягу.

Проте повернемося до явища імпресингу, який чітко показує, що генотип є необхідна, але недостатня умова для розвитку найприродніших емоцій. Найсильніша прихильність немовляти, дитини до матері природна, генотипна, але і цей найбільш елементарний інстинкт вимагає ряду умов для свого розвитку; те, що в нормі ці умови майже завжди є присутніми, маскує їх фундаментальну значущість, але не відміння їх необхідності. Так само безліч інших етичних емоцій природні, генотипні, але вимагають деяких зовнішніх чинників для розвитку [с.58].

А яка роль імпресингу?

Спробуємо узяти слово імпресинг в лапки для його розширювального трактування і ілюструємо прикладами (Josselyn I. M., 1971).

1. Восьмирічний А. Комптон приносить об'ємний зошит і говорить матері, що в ній зібрані докази трипалості африканських слонів і п'ятипалості індійських, які спростовують установлену думку про зворотне. Мати поздоровляє його з таким серйозним відношенням до питання. Через 30 років вона запитує А. Комптона, нобелівського лауреата з фізики, чи пам'ятає він цей випадок. «Так, звичайно, і якби Ви розсміялися, то мій інтерес до дослідницької роботи згас би назавжди».

2. У дівчинки Дженні загинуло цуценя. Батьки її заспокоїли: ми купимо тобі іншого. А потім стали хвилюватися, чому Дженні не тривожиться, коли її собачка бігає серед швидко їдучих машин. Дженні відповіла: адже завжди можна дістати інше цуценя. Можливо, Дженні коли-небудь скаже: адже завжди можна обзавестися іншим чоловіком, зауважує автор.

3. Жака Оффенбаха заколисували в колисці одним і тим же вальсом. Перші вісім тактів перебували в ньому довічно, і, ймовірно, тому його оперети прямо насичені вальсами. Раннє збудження музичної сприйнятливості породило другого короля вальсів; або ж вальсові такти запам'яталися назавжди внаслідок надзвичайно ранньої музичної сприйнятливості? Ймовірно, і те й інше разом.

Доречно замінити гранично коротке формулювання «імпресинг» набагато повнішим змістом, що спирається, зокрема, на досліді з імплантованими електродами (Penfield W., Jasperff., 1954). Виявилось, що залежно від місця імплантації електроду збудження його викликало строго певний спогад: так, збудження точки 19 в першій звивині правої скроневої долі викликало відчуття чутної музики, причому точно пізнаваною, з тим же спогадом при повторному збудженні. При збудженні точки 16 виникав точний, конкретний зоровий спогад. При збудженні певної точки на верхній поверхні сильвієвої звивини в правій скроневої долі пацієнт почув популярну пісню, що виконується оркестром, причому повторне збудження викликало той же конкретний спогад. Подібні точкові збудження здатні викликати і зорові спогади. Істотно, що електрод збуджував єдиний спогад, а не суміш їх або узагальнення. При цьому згадувалися не лише деталі минулої події, але і ті відчуття, які були пов'язані з цими подіями. Подія і відчуття, яке вона викликала, виявилися так тісно пов'язаними, що одне неможливо було згадати без іншого. Можна відмітити, що деякі люди,

забувши яку-небудь потрібну думку, напів-інстинктивно відтворюють ту обстановку, в якій думка прийшла їм в голову, відновлюючи своє місце, позу і по можливості всю ситуацію, аж до настрою. Пенфілд відзначає: «Суб'єкт знову випробовує емоцію, спочатку створену в ньому ситуацією, і усвідомлює ті ж інтерпретації, правильні або неправдиві, які він відчув при першому досвіді. Збуджені спогади, таким чином, не є точними фотографічними або фонографічними відтвореннями минулих сцен або подій. Це відтворення того, що пацієнт бачив, чув, відчував і розумів» [с.59].

На цьому принципі асоціативного відтворення базується істотна доля психічного життя. Має місце не просто спогад події, але переживання.

Мозок функціонує на кшталт точної магнітофонної стрічки, що записує з дитинства кожен комплекс побаченого, почутого, пережитого. Проте згадуються лише ті сенсорні елементи, на які пацієнт звертав увагу, виділяючи їх з маси інших вражень. При цьому, пише Пенфілд, новий досвід, сприйняття якимсь чином зв'язується з можливістю встановлення відмінностей і схожості. Саме існування цих спогадів з їх асоціаціями, їх повторні переживання відіграють фундаментальну роль в психіці людини і лежать в основі «трансакційного аналізу» (Berne E., 1971) взаємодії між людьми, кожен з яких є носієм трьох особових станів: «батька», «дорослого» і «дитини» [с.60].

1. «Батько». Це та частина особистості, яка визначається авторитетними заявами і діями батьків або вихователів, що їх замінюють, коли дитині було менше п'яти років. Впродовж цього часу все, що робили і говорили «батьки», відображалось в пам'яті як щось авторитетне й безперечне, всі докори, правила і закони, приклади і висловлювання. Дитина ще не здатна критично віднести до побаченого, почутого й пережитого, не в змозі зрозуміти, що поведінка батьків викликана якимись спотворюючими чинниками, не в змозі оцінити незліченні обмеження, заборони і табу, що нашаровуються на сприйнятливий дитя; все це сприймається як істина, яка виходить від дорослих як джерел усіх радощів і безпеки всього, що необхідно для фізичного й соціального виживання. Але дитина точно реєструє і непослідовність: вони забороняють палити, а самі палять, забороняють обманювати, але самі обманюють. При тому дитина точно реєструє гармонійність або дисгармонійність взаємовідносин між батьками; причому дисгармонія між батьками послабляє їх вплив, а ослаблений батько може накласти тягар нестійкості, невдоволення і відчаю на дитину, підлітка й дорослого, якщо він потім не зможе осмислити все сам. Дитина навчається від батьків всьому, і цей вплив може позначатися й тоді, коли батьківські погляди, вчинки, дії абсолютно застаріли.

2. «Дитина». Разом із записом зовнішніх, у тому числі й батьківських слів і дій, в дитині записуються і внутрішні події, тобто реакції самої дитини на те, що вона «бачила, чула, відчувала й розуміла», тобто те, що вона далі згадуватиме з усіма супутніми асоціаціями. Велика частина її реакцій – відчуття. Маленька, залежна, нездібна, незграбна, така, що не володіє словом, безпорадна, вічно винувата істота, що природно і необмежено прагне звільнитися від наповнених сечового міхура і кишечника, рухатися, відкривати, дізнаватися, розуміти. І від усього цього вона повинна незрозумілим чином відмовлятися заради батьківського схвалення, який так швидко і безпричинно зникає. Основний побічний результат – відчуття своєї неповноцінності, яке відтворює ситуації в дитинстві повної залежності від батьків, навіть якщо вони добрі, люблячі й доброзичливі; набагато гірше, якщо батьки нехтують дитиною або кривдять її. Але цей колись пережитий стан неповноцінності відразу, з усіма асоціаціями воскресає у важких ситуаціях, при безвихідних альтернативах і примушує переживати дорослих увесь комплекс незадоволення, фрустрації,

образи і дитячої депресії.

На щастя, дитина має цікавість, допитливість, прагнення до розуміння, пізнання, творчості, дослідження. В дитину вписується і маса приємних вражень, незліченних припущень і розгадок, щаслива безтурботність. Проте все ж почуття неповноцінності переважає. До п'яти років дитина вже випробувала усі види поведінки батьків, усі їх докори, і надалі їх дія зводиться лише до посилення засвоєного [с.57-58].

3. «Дорослий». Із 10 місяців дитина починає набиратися власного досвіду, вона пхає все у свій рот і жує, вона грається, вона рухається, починає повзати, накопичувати власний досвід, в ній створюється власне пізнання, відмінне від готових вказівок батьків і відчуттів дитини [с.61].

З віком дитина все більше переробляє зовнішні стимули й інформацію, яку оцінює на основі колишнього досвіду, починає бачити різницю між тим, чому її вчив батько, що він їй показував, між тим, що відчувала, бажала й фантазувала дитина, і тим, що сама дізнається про життя. Переробляються усі три джерела інформації: «батько», «дитина» і «дорослий». Добре, якщо дитина може виявити на власному досвіді, що майже усі слова «батька» надійні, правильні. Але якщо мати б'є дитину за те, що та вискочила на вулицю, то вона згадуватиме страх, гнів, образу, навіть зрозумівши, що мати любила його і берегла його життя. «Дорослий» не може стерти записане «дитиною», але може, проте, відключити спогад. «Дорослий» може перевірити, чи застаріли, чи придатні ще ті записи, які передані йому «батьком» і «дитиною»; «дорослий», крім того, здатний робити ймовірніше прогнозування, і ця здатність розвивається тренуванням, призводить до передбачення, правильного рішення. Проте межі між «батьком», «дорослим» і «дитиною» досить крихкі, неясні й ранимі, а інформація, що поступає, нерідко відтворює стани, коли тягар рішень переноситься на застряглі традиції, отримані від батька, або визначається емоційними реакціями ще неповноцінної дитини, маленької, залежної і безпорадної.

Дорослий мозок перевіряє старі дані, підтверджує, або відкидає їх, або виправляє для майбутнього використання. Якщо цей процес йде без особливих конфліктів, залишається час для творчості, і якщо від дитини виходить бажання, то у дорослого є вміння. Якщо ж мозок забитий старими даними або безмежними сумнівами, то у нього немає часу для творчості. Добре, якщо батьківські вказівки, підтверджені перевіркою, надалі використовуються автоматично, бездумно. Конфлікт між «батьком» і дійсністю теж поглинає багато часу. «Батько» говорить одне, його доросле Я – щось протилежне. Трансакційний аналіз, один з головних методів сучасної психотерапії, – це апеляція до свідомості пацієнта, розбір того, що в ньому виходить від «батька», що від «дитини», і зміцнення в ньому «дорослого», такого, що свідомо бере придатне від обох і відкидає те, що вже не годиться, будь-то то заповіді батька чи емоційні реакції дитини.

У всій масі переживань, через які проходять три згадані компоненти особистості індивіда, умовно названих «батько», «дитина», «дорослий», існують, проте, деякі вирішальні ключові дії, що сприймаються в особливо чутливі вікові періоди: якісь спостереження, якийсь акт доброти, жорстокості, несправедливості, якась книга, фільм, розмова, життєва подія, що, завдяки підключенню різних психічних підсилювальних систем, чинять визначальну подію, вплив. Свідомо або підсвідомо, така подія робить надзвичайно сильний, тривалий «імпринтінговий» вплив, і для розуміння історії розвитку особистості дуже важливо розкрити саме цю подію, пов'язані з нею асоціації й установки. Це відноситься не лише до педагогів, психологів і психіатрів, але навіть до криміналістів. Якщо ж вирішальна дія, що визначила ціннісні координати індивіда, його душевний склад, настроїв, залишиться

нерозкритою, то, продовжуючи орієнтуватися на цю систему ціннісних координат, що пішли в підсвідомість, особа буде несприйнятлива до будь-яких, найінтенсивніших дій. Це відноситься і до вибору життєвого ідеалу, професії або хобі, психопатій, асоціальної або антисоціальної поведінки.

«Імпринтинг», що розуміється в такому широкому сенсі, разом зі спадковою гетерогенністю обумовлює гетерогенність реакції, здавалося б, споріднено вихованої групи. Можна й потрібно підшукати кращий термін, ніж «імпринтинг», наприклад слово «імпресинг», але відшукування цих ключових, формуючих психіку, подій потрібне. М. Горький на все життя запам'ятав, як вітчим ударив чолом в груди його матір, і ланцюги таких засадничих спогадів складають істинну біографію душі [с.62].

М. Планк (1966, с. 13): «...я міг встановити один, на мою думку, чудовий факт. Зазвичай нові істини перемагають не так, що їх супротивників переконують і вони визнають свою неправоту, а переважно так, що супротивники ці поступово вимирають, а підростаюче покоління засвоює істину відразу». Дійсно, історія науки повністю підтверджує це узагальнення М. Планка. Проте причиною цієї стійкості супротивників є стадійність сприйнятливості. Нова ідея, нові відкриття впливають на молодь в сприйнятливому до імпресингів віці, тоді як зрілі люди вже пройшли цю стадію, а в літніх людей вже сформувався психологічний бар'єр несумісності з новими знаннями. Дещо вульгаризуючи і спрощуючи, бар'єр створюється підсвідомо, "можливо, це і так, але я зможу більше зробити у рамках існуючих уявлень, ніж освоюючи нове, переймаючись ним і діючи на його підставі».

Можна було б простежити й те, що для утвердження визнання нового типу живопису, скульптури, музики, віршування потрібні десятиліття: потрібно, щоб молодь, на свіжу голову сприйнявши нове, це своє розуміння донесла до зрілості, коли, «дозрівши», стане законодавцем доти, доки не буде відсунута новим поколінням, яке у сприйнятливому віці полюбило черговий «шторм» новаторства. Саме в цей біологічний чинник поміщена значна частина проблеми батьків і дітей, як і суттєва причина вікового «консерватизму». Нарешті, діє й досвід зіткнення з незліченними сенсаціями, з яких 90 % виявляються дутими.

7. Війни і природний відбір

Найвище щастя для людини і його найбільша радість – розбити і знищити ворога, стерти його із землі, забрати все, що він мав, змусити плакати його друзин, скакати на його кращих і улюбленіших конях і мати його красивих жінок.

Чингісхан

7.1. Поширення генів переможців

Поразка у війні роду, орди, племені, народності, народу в доісторичні часи, в давнину і навіть в середні віки спричиняла для нього драматичні наслідки, лише малою мірою визначені долею воїнів, загиблих у битвах. Генетичне зрушення, ймовірно, набагато більшою мірою визначалося загибеллю частини дітей ще на волі, а головне, в рабстві; також і тим, що дівчатка, дівчата, жінки ставали здобиччю переможців. Як рабині, наложниці, гаремні дружини, вони народжували дітей від переможців, і скільки б їх не доводилося на одного власника, все одно діти цих жінок несли половину генів переможця і тільки половину – переможеного. Скільки б переможець не втратив генів у боях, захоплення чужих жінок з лишком окупало цю втрату генів роду, племені, народності, народу-переможця [с.62-63].

Цю обставину особливо підкреслив в книзі «Воїни світанку» Р. Байджлоу (Bigelow R., 1969), мабуть, найбільш яскравий соціал-дарвініст останнього часу, який основний чинник

природного відбору бачить у війнах. Треба досить повно привести його міркування, щоб показати їх помилковість.

Байджлоу, розвиваючи ідею, згідно якої прогрес і порядок породжуються насильством, різаниною, винищуванням, а двигуном еволюції виявляються війни, досить тактовно утримується від умовиводів, надаючи право зробити це своїм читачам. Читач самостійно додумається до того, що слід було б створити золоте століття ціною хоч би загибелі половини людства, зрозуміло, генетично гіршого. Але від такого пітекантропського світогляду можна легко перейти і на снантропське, а також і на багато інших варіантів соціал-дарвінізму, що зародився, ймовірно, задовго до Неандерталя [с.66].

7.3. Етнос і генофонд

У зв'язку з цим, можливо, слід дещо уточнити деякі положення дуже цікавих статей Л. Н. Гумільова, присвячених проблемі розвитку, стабілізації і падіння етносу. Кожній з трьох епох або стадій, виділених Гумільовим, відповідають свої, дуже різні характерології, добре виражені портретами і бюстами діячів трьох етапів. Вольові, енергійні, мужні, розумні діячі і особистості «пасіонаріїв» стадії розвитку етносу змінюються спокійними, урівноваженими, розумними на стадії стабілізації, а потім безвільними, байдужими, тупуватими на стадії падіння. Хочеться підкреслити, що ця зміна викликана зовсім не природним, а соціальним відбором. На першій стадії висуваються у вожді люди першого типу, «пасіонарії»; на другій – що «підтримують вже встановлений порядок», не порушують його» на третій – догідливі кар'єристи, сибарити, нікчемності, що пливуть за течією, на лицах яких, як на портреті Доріана Грея, зафіксований увесь їх ганебний життєвий шлях. Народна ж маса, що можливо не зазнає серйозних генетичних змін за усі три стадії розвитку етносу, зберігає в собі невичерпний запас потенційно пасіонарних осіб, реалізація яких майже не здійснюється через жорстокі соціальні рамки усіх трьох етапів етносу, особливо другого і третього [с.78].

У усіх епохах шляхом особливих форм соціального відбору створювалося своє правляче угруповання. Не кожен годиться в жреці, в шамани, в подвижники, в ченці або священики, не кожен годиться у вожді племені або народності, не кожен годиться в їх соратники, не кожен хотів стати воїном з високим ризиком бути убитим або покаліченим в перших рядах. Окрім виховання, кастових або класових обмежень відігравали роль темперамент, характер, міра пристрасті до панування, користоловства, до першості. Обмежимося однією ілюстрацією з незліченних. Життя лицаря вимагало невпинних вправ і було дуже небезпечне. Дворянство не повністю втратило свої соціальні функції зі встановленням абсолютизму [с.79].

Розподіл на касту і класи утримувався століттями, і соціальний відбір, перехід з однієї касту або класу в інший, зрозуміло, здійснювалися переважно під впливом соціальних чинників. Але необхідно відмітити і сліди біологічних чинників.

Глибоко закладені природним відбором біологічні основи емоцій і поведінки позначаються, мабуть, надзвичайно багатосторонньо. Можна звернути увагу на одну з особливостей поведінки великої етнічної групи і простежити, чи немає і тут якому-небудь зв'язку з особливим напрямом відбору.

Дослідження основного обміну (тобто, обміну речовин і тепловіддачі без проведення будь-якої роботи) показали, що в нормальних індивідів однакової статури, віку і ваги витрата енергії і споживання їжі в калоріях коливаються дуже сильно від одного індивіда до іншого і максимум норми майже удвічі перевищує мінімум. Ця величезна між-індивідуальна різниця в рамках норми пояснюється тим, що особи з високим рівнем основного обміну витрачають багато енергії на безліч необхідних рухів із-за вертлявості і непосидючості, надмірної

рухливості і метушливості. Ця готовність до надмірної витрати енергії може бути відносно нешкідливою і навіть корисною тільки у народів, що живуть в країнах з теплим або жарким кліматом, з великою кількістю їжі, що відносно легко добувається. Але витрата калорій на підвищену рухливість повинна була жорстко пригнічуватися природним відбором в холодних країнах, де їжа добувається важко, а калорій витрачається багато.

Цей тип поведінки, на перший погляд, можна цілком віднести за рахунок звичаїв, які широко поширилися і підтримувалися там, де мали життє-збережувальне значення. Ця поведінка спостерігалася, до речі, в арабів жарких безводних пустель, де кожен зайвий рух означав витрату важко відновлюваної вологи. Але нерухомості, що гранично економить рух, важко було б дотримуватися, якби ця поведінка не підкріплювалася відбором. Наявність найсильнішого природного відбору видно, наприклад, з того, що виключно життєздатні, стійкі до всяких негод аборигени Америки, Вогняної Землі і островів Тихого океану надзвичайно важко реагували на завезення збудників кору або туберкульозу. Діти і дорослі переносили кір у край важко і дуже часто гинули, тоді як метиси з долею «білої» крові переносили кір набагато легше. Туберкульоз протікав у індіців у важкій, галопуючій формі [с.80].

Аналогічним чином йде справа зі спадковою стійкістю до алкоголю, що виробилася в помірній і жаркій зонах Євразії і Африки в результаті тисячоліть його споживання. Навпаки, аборигени півночі Америки, Азії і тихоокеанських островів абсолютно нестійкі до алкоголю, швидко п'яніють і повністю втрачають самовладання. Потрібно взагалі залишити думку, що природний відбір за останні два тисячоліття істотно ослаб. Він тільки змінив свій напрям, і на нього нашарувався відбір соціальний, що вимагає найпильнішого вивчення.

Примітка. Всі наведені витримки взяті та перекладені українською мовою з видання: Эфроимсон В.П. Генетика этики и эстетики. – Електронний ресурс.

ПІСЛЯМОВА

Переконалий, що, ознайомившись зі змістом даних праць, не лише вже маститі науковці знайдуть для себе цікавий матеріал для роздумів, для переосмислення деяких усталених «ідолів театру» (Ф. Бекон), але й для подальшого визначення своїх наукових розвідок. Зазначу, що Р. Декарт як початківець Нової історії й Нового часу як часу становлення людини в статусі суб'єкта пізнання, зазначав, що для пошуку істини потрібно хоча б один раз в житті поставити наявні знання під сумнів. До цього в кінці своєї фундаментальної праці до створення сучасної науки про людину закликав і Е. Морен (заклику майже пів-століття, можливо, час відгукнутись?).

Ще більша надія на здобувачів наукових ступеней **докторів філософії з природничих знань**, якими є поки що аспіранти та пошукувачі. На них великі сподівання в тому, що вони, ознайомившись з історією розвитку філософського мислення як мислення понятійного, подолають у своїй свідомості вже звичні наукові стереотипи і відкриють справді щось нове, таке, що може подолати нерозумність людини в її практичних діях. Ігнорування філософії породжує хибні ідеї, що, як віруси, заражають не лише окремих людей, але й, на жаль, людство.